

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2023, c. 9, s. 1: 325-358

Mağrib ve Kuzey Afrika Bölgesinde Nâfi' Kırâati ve On Tarîki Nâfi's Qirâ'a and the Ten Ways in the Maghrib and North Africa Region

Alaaddin SALİHOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Dumlupınar Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kırâat İlmi ABD,
Assistant Professor, Kütahya Dumlupınar University,
Faculty of Islamic Studies, Department of Kırâat,
Kütahya, Türkiye
alaaddin.salihoglu@dpu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2390-6679

DOI: 10.47424/tasavvur.1256248

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 24 Şubat / February 2023
Kabul Tarihi / Date Accepted: 12 Nisan / April 2023
Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2023
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Salihoğlu, Alaaddin. "Mağrib ve Kuzey Afrika Bölgesinde Nâfi' Kırâati ve On Tarîki". Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi 9 / 1 (Haziran 2023): 325-358.
<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1256248>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdağ, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Hicrî ilk üç asırda Medine başta olmak üzere Mekke, Kûfe, Basra ve Şam gibi yerleşim merkezlerinde ilk kırâat ekolleri ortaya çıkmıştır. Bu şehirlerde yoğunlaşan kırâat çalışmaları, yapılan fetihler ve yürütülen İslâmlaştırma faaliyetlerine paralel olarak yeni fethedilen coğrafyalara yayılmış, farklı faktörlerin etkisi altında bazı kırâatler belli bölgelerde hâkim olmuştur. İlk kırâat ekolleri arasında ayrı bir yere sahip olan yedi kırâat imamından Nâfi' b. Abdîrahman el-Medenî'nin (ö. 169/785) kırâati Medine'de öne çıkmıştır. Resulullah'ın şehrinin kırâat birikimini yansıtmaya bakımından büyük önem arz eden bu kırâat, İslamiyet'in erken dönemlerinden itibaren Mağrib ve Kuzey Afrika bölgesinde yayılmaya başlamıştır. Bu bölgede Medine kırâat ekolü insanların teveccühüne mazhar olmuş ve böylece asırlarca tercih edilen hemen hemen tek kırâat olmuştur. Nitekim geçmişten günümüze kadar bölgede basılan mushafklar bu kırâate göre olmuştur.

Bu çalışmada Mağrib ve Kuzey Afrika bölgesinde Nâfi' kırâatinin tarihî serencamına ilişkin safhalara ışık tutulmuştur. Bu bağlamda bölgenin fethinden itibaren buraya intikal eden ilk kırâatler üzerinde durduktan sonra Nâfi' kırâatinin bölgeye girişi, öncüleri, gelişmesi ve tarihsel sürecine dair bir değerlendirme yapılmıştır. Ardından Nâfi' kırâatinin bölgede yayılmasının sebeplerine yer verilmiş, bu denli tercih edilmesinin nedenleri analiz edilmiştir. Akabinde İslam dünyası genelinde Nâfi' kırâatinin tedrisatı ve kırâat ilminin ana kaynaklarındaki rivâyet ve tarîkleri hakkında malumat verilmiştir. Daha sonra Mağrib özelinde söz konusu kırâatin tedrisatı ve diğer İslam coğrafyalarından temayüz ettiği (Aşere-i Nâfi'iyeye) eğitim programı ile on tarîk ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmada yöntem bakımından mukayese ve tarama metodu kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mağrib ve Kuzey Afrika, Nâfi' Kırâati, Verş, Kâlûn, Aşere-i Nâfi'iyeye.

Abstract

In the first three centuries of Hijri, the first schools of qirā'a emerged in cities such as Medina, Mecca, Kufa, Basra and Damascus. The science of qirā'a concentrated in these cities spread to the newly conquered geographies in parallel with the conquests and the Islamization activities carried out, and

under the influence of different factors, some qirā'a's became dominant in certain regions. Having a special place among the first schools of recitation, Nāfi' b. Abdirrahman al- Madanī's (d. 169/785) qirā'a gained fame in Medina. This qirā'a, which is of great importance in terms of reflecting the accumulation of recitation of the city of the prophet, has begun to spread in the Maghreb and North Africa regions since the early periods of Islam. In this region, the Medina school of qirā'a was favored by the people and thus became almost the only qirā'a preferred for centuries. As a matter of fact, the mushafs in the region in question have been printed according to this qirā'a from past to the present day.

In this study, the phases of the historical progress of Nāfi' qirā'a in Maghrib and North Africa are shed light on. In this context, after dwelling on the first qirā'as transferred to the region since the conquest, an evaluation has been made on the entry of Nāfi' qirā'a to the region, its pioneers, development and historical process. Then, the reasons and motives behind the spread of Nāfi' qirā'a in the region are given, and the reasons for its preference in the region are analysed. Afterwards, information was given about the teaching of Nāfi' qirā'a and its riwāyahs (narrations) and tareqs (ways) in the main sources of recitation. Then, the education of the Nāfi' qirā'a in Maghrib and the ten ways, with al-Ashara al-Nāfe'eyya education program which was distinguished from other Islamic geographies, were tried to be revealed.

Keywords: Maghrib and North Africa, Nāfi' Qirā'a, Qālūn, Warsh, Ten Ways of Nāfi'

Giriş

İslâmî kaynaklarda Mısır'dan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesine Mağrib adı verilmektedir. Bu coğrafya üç ana bölgeye ayrılmaktadır ki bunlar; günümüz Fas ve Moritanya ülkelerinin bulunduğu Mağrib-i Aksâ (Uzak Mağrib), Cezayir'in yer aldığı Mağrib-i Evsat (Orta Mağrib) ve Kuzey Afrika'nın doğu kısmı yani Tunus ve Libya'yı kapsayan ve İfrikkiye ismiyle de bilinen Mağrib-i Ednâ'dır (Yakın Mağrib).¹ Mağrib ve Kuzey Afrika, asırlarca kendine özgü ilim, sanat ve medeniyetiyle Doğu İslam coğrafya-

¹ İsmüddin el-Fikî, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü Nehdati'ş-Şark, 1984), 12.

sından temayüz etmiştir. Bu medeniyet, eskiden bu yana kırâat konusunda da Meşrik'ten farklılık göstermiştir.

Çalışmamızda, Nâfi' kırâatinin Mağrib ve Kuzey Afrika bölgesindeki gelişim sürecinin incelenmesi hedeflenmektedir. Bu coğrafyanın kırâat kültürüne yönelik -kırâat ilminin tarihî seyrinde ayrı bir yere sahip olduğu halde- ülkemizde henüz müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Endülüs kırâat kültürünü ve ekolünü konu edinen çalışmalarda Mağrib kırâat kültürüyle alakalı düşünülen bazı notlar dışında detaylı bilgiye rastlanmamaktadır. Bu çerçevede mevzubahis kırâatin bölgede yayılması ve tercih edilmesinin nedenlerinin yanı sıra bu kırâatin Mağrib'de tedrisatı ve diğer İslam coğrafyalarından farklılık gösterdiği (Aşere-i Nâfi'iyeye) eğitim programı ve on tarihi üzerinde durmak, makalenin bir başka amacını teşkil etmektedir.

1. Nâfi' Kırâatinin Mağrib ve Kuzey Afrika Bölgesine Girişi ve Tarihsel Gelişimi

Mağrib'de Kur'ân rivâyetinin sistemli bir eğitim faaliyeti kapsamında ilk olarak ne zaman başladığı ve kırâatlerin bölgede yayılmasında kimlerin rol oynadığı meselesi, çok net olmayan bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde bölgede kırâat ve rivâyet değişkenliği konusunun, kesin ve net bir süre içinde gerçekleşmeyen aksine zamana yayılan bir süreç olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla bu çalışmada bir bölgenin kırâatler/rivâyetler arasında geçiş yapması hususunda verilen zaman aralıkları, tarihi bakımdan takribî bir mahiyet taşımaktadır.

Müslümanların Mağrib'e fetih amaçlı ilk harekâtı 27/647 senesinde Hz. Osman zamanında Mısır valisi sahâbi Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh (ö. 36/656-57) komutasındaki bir ordu tarafından yapılmıştır. Daha sonra Emevîler devrinde Mağrib ülkelerinin fethi 50/670 yılında, Emevî Halifesi Muâviye tarafından gönderilen Ukbe b. Nafi' (ö. 62/682) hamlesiyle gerçekleşmiştir. Ukbe, Tunus'u tamamen fethederek daha sonra İslam medeniyetinin en büyük merkezlerinden biri olacak Kayrevan şehrini kurmuştur. Mağrib-i Aksâ'da bulu-

nan Fas'ın fethi ise aynı kumandanın ikinci valiliği döneminde 62/682 tamamlanmıştır.²

Fethi ve idaresi Şam Emevîleri tarafından yapılan Mağrib bölgesine Şam'dan gruplar halinde gelen Arapların yayılmasıyla birlikte; bölge halkına İslâm dinini öğretmek üzere sahâbe ve tâbiînden muallimler gönderilmiştir. İlmî heyetler ismiyle tanınan bu kimseler, başta Kur'ân olmak üzere İslâmî ilimlerin bölgede yayılmasında kritik rol üstlenmişlerdir. Bu çerçevede Mağrib'in fethine ilişkin kaleme alınan tarih kitaplarında, genellikle bu coğrafyaya İslâmî ilimlerin girişi ve ilmî heyetlerin faaliyeti hususunda Ukbe b. Nafi', Hassân b. en-Nu'mân (ö. 85/704 [?]), Mûsâ b. Nusayr (ö. 97/715) ve Ömer b. Abdilazîz (ö. 101/720) gibi isimler ön plana çıkmaktadır. Kaynaklarda 62/682'de Ukbe'nin Mağrib'de ikinci defa valilik yaptığı dönemde Şam'dan bölgeye Ukbe riyasetinde gönderilen ve yirmi beş sahâbînin de iştirak ettiği heyetten bahsedilmektedir. Dinî eğitime büyük önem veren Ukbe'nin, Mağrib'de Kur'ân'ın öğretilmesi hususunda bölge halkını teşvik ettiği yönünde haberler mevcuttur. Nitekim Ukbe'nin, Atlantik okyanusuna bakan bölgelerin fethini gerçekleştirdikten sonra burada Kur'ân ve fıkıh gibi İslâmî ilimlerin öğretilmesi için Merakeş'e bağlı ribatların kumandanı Şâkir b. Abdillâh'ı görevlendirdiğinden söz edilmiştir.³ Yine Mağrib'in fethine ilişkin kaleme alınan tarih kitaplarında, Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın (ö. 86/705) Mağrib vilayetine atadığı Hassân b. en-Nu'mân başkanlığında bölgeye giden heyetten bahsedilmektedir. Kur'ân, İslâmî ilimler ve Arap dilinin öğretilmesi için tâbiînin büyüklerinden on üç fakihin söz konusu heyette görev aldığı yönünde bilgiler yer almaktadır.⁴ Bu arada Emevî Halifesi Velid b. Abdilmelik'in (ö. 96/715) Mağrib valisi Mûsâ b. Nusayr başkanlığında on yedi fakih ve

² Ahmed b. Muhammed İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib fi (ihtişâri) aḥbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. Beşşâr Marûf (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyy, 2013), 1/32-53.

³ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/48, 53, 70; Abdülhâdî Hamîtû, *Ḳırâ'atü'l-İmâm Nâfi' 'inde'l-mağâribe* (Fas: Fas DİB, 2003), 1/36-37; Hind Şelebî, *el-Ḳırâ'âtü bi-İfrîkiyye* (ed-Dâru'l-Arabiyyetü li'l-Kitâb, 1983), 38; Abdulhalim Başal, *Endülüs Kıraat Ekolü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022), 41-44.

⁴ Hamîtû, *Ḳırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 1/37-38; Mahmûd Abdürrezzâk, *el-Ḥavâric fi bilâdi'l-Mağrib* (Kasablanka: Dâru's-Sekâfe, 1985), 38.

kurrâdan oluşan grup, bölgeye gönderilen ilmi heyetlerin üçüncü örneğini teşkil etmektedir.⁵

İslâmî kaynaklarda Kur'an kırâatine ayrı bir önem veren Emevî Halifesi Ömer b. Abdilazîz'in, Kayrevan şehrine vali olarak atadığı İsmail b. Ubeydillah b. Ebi'l-Mühâcir (ö. 132/750) riyasetinde on fakihten oluşan ilmî bir heyet⁶ gönderdiği bilgisi de zikredilmiştir.⁷ İbn Ebi'l-Mühâcir'le birlikte tâbiünden ilmî anlamda önde gelen on zat, Mağrib halkını İslâmî ilimlerde yetiştirmek üzere görevlendirilmiştir. Heyet üyelerinin ekserisi, bir müddet Kayrevan'a yerleşmiş; ilmî faaliyetler yanı sıra kadılık gibi vazifelere getirilmişlerdir. Burada dikkat çekmek istediğimiz başka bir husus da Kayrevan valisi ve aynı zamanda ilmi heyetin başkanı İbn Ebi'l-Mühâcir'in, Kur'an'ı Şam kırâat imamı İbn Âmir ed-Dımeşkî'den (ö. 118/736) telakki etmesidir. Yedi kırâat imamından biri olan İbn Âmir kırâatini bizzat Şam kırâat imamından alan İbn Ebi'l-Mühâcir'in, Kayrevan şehrinde otuz sene boyunca Kur'an eğitimi vermesi, bölgede takip edilen ilk kırâatlere ışık tutması bakımından önemlidir. Mağrib fethinin hemen ardından zikri geçen heyetler başta olmak üzere bölgeye gelen vali, asker, kadı, âlim ve kârîlerin çoğunluğunun Şamlılardan müteşekkil olması, Şamlıları siyasî ve dinî alanlarda baskın etkilere sahip olan unsur haline getirmiştir. Bu durum hicrî II. asrın yarısına kadar Şam merkezli Ebû Amr el-Evzâî (ö. 157/774) mezhebinin ve İbn Âmir kırâatinin Mağrib'de takip edilen ilk mezhep ve kırâatlerden olduğu ihtimalini desteklemektedir.⁸

Hicrî II. asrın ikinci çeyreğinde bölgenin yönetimi Irak merkezli Abbâsîlere geçmiştir. Bu dönemde Irak'ta yedi kırâat imamından Hamza b. Habîb ez-Zeyyât el-Kûfî (ö. 156/773) kırâati ile Ebû Hanîfe (ö. 150/767) mezhebi hâkim idi. Hilafetin el değiştirmesiyle birlikte bölge insanları siyasî ve

⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/70; Hamîtû, *Kırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 1/38; Şelebî, *el-Kırâ'atü bi-İfrîkiyye*, 38.

⁶ İlmî heyette yer alan fakih ve kârîler hakkında geniş bilgi için bk. Şelebî, *el-Kırâ'atü bi-İfrîkiyye*, 126-151.

⁷ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/76-77; Hamîtû, *Kırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 1/40.

⁸ Bk. Ahmed b. Muhammed Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğuşni'l-Endelüsi'r-raṭîb*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1968), 3/230; Hamîtû, *Kırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 1/78-85; Başal, *Endülüs Kırâat Ekolü*, 161-162.

dinî alanlarda Irak'a doğru teveccüh etmeye başlamışlardır.⁹ Bu bağlamda Kayrevan'dan Irak'a gelip İmam Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ile İmam Muhammed eş-Şeybânî'den (ö. 189/805) fıkıh öğrenen ve daha sonra Kayrevan kadılığı yapan Esed b. el-Fürât (ö. 213/828), Hanefî mezhebinin Kayrevan'da yayılmasında büyük rol oynamıştır.¹⁰ Bunun yanı sıra Bağdat'taki halifeye bağlı olan ve bu bölgede hüküm süren Ağlebîler hânedanı, Hanefî mezhebinin bu yörede desteklemişlerdir.¹¹ Hanefî mezhebinin bölgedeki hâkimiyetine bağlı olarak, bu mezhebin imamının mensup olduğu şehrin (Kûfe) kırâati olan Hamza kırâati de aynı yörede yaygınlık kazanmıştır. Nitekim İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), Mağrib bölgesinde Nâfi' kırâatinin yayılmasında öncülük eden Muhammed b. Ömer İbn Hayrûn'un (ö. 306/918) tercüme-i halini zikrederken bu hususa şu ifadeleriyle değinmiştir: *"Bu zat Nâfi' kırâatini Afrika'ya getiren kişidir. Bu bölge insanının çoğunun kırâati Hamza kırâatine göre idi. Nâfi' kırâatini ise ancak havas okumaktaydı."*¹²

Hicrî III. asrın başından itibaren Ebû Hanîfe fıkı, yerini Mâlikî mezhebine bırakmaya başladı. Medine fıkıh ekolünü temsil eden Mâlikî mezhebinin bölgede yayılmasıyla beraber, Hamza kırâatinin buradaki hâkimiyetinin III. asrın ikinci yarısından sonra Medine kırâat ekolünü temsil eden Nâfi' kırâatine geçtiğini söylemek mümkündür. Başka bir ifadeyle Mâlikî mezhebinin hâkimiyet sağlaması kırâat alanını da büyük oranda etkilemiş ve kırâat rivâyetinin değişimine yol açmıştır. Kaynaklarda Nâfi' kırâatini bölgeye ilk nakledenlerden bizzat Nâfi'a talebelik eden Kerdem b. Halid et-Tûnusî (ö. ?), Ebû Abdîrrahmân Abdullah b. Yezîd el-Mukrî (ö. ?) ve Ebû Yahyâ

⁹ Hamîtû, *Qırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 1/96.

¹⁰ Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî (Rabat: Fas Diyanet İşleri Bakanlığı, 1965), 3/291-309; Muhammed Ebû Zehra, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabiyy, ts.), 405.

¹¹ Ebû Zehra, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, 365.

¹² Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye fi tabakâti'l-kurrâ'*, thk. G. Bergstraesser (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 2/191. Ayrıca bk. Şelebî, *el-Kırâ'atü bi-İfrîkiyye*, 186, 207.

Zekeriyya b. Yahyâ el-Vakkâr (ö. 254/868) yer almakadır.¹³ Nitekim el-Vakkâr'ın talebelerinden Muhammed b. Bergûs el-Mukrî'nin (ö. 272/885) de Kayrevan Ulu Camii'nde imamlık görevini icra etmesi ve burada kırâat eğitimi vermesi Nâfi' kırâatinin yayılmasında önemli rol oynamıştır.¹⁴ Mâlikî fakihî Sahnûn'un (ö. 240/854) önde gelen talebelerinden Kayrevan Kadısı Abdullâh b. Ahmed b. Tâlib el-Ağlebî'nin (ö. 276/891), hicrî III. asrın ikinci yarısında Ağlebîler devletine bağlı yerlerde (İfrîkiye, Cezayir ve Sicilya) sadece Nâfi' kırâatine göre Kur'ân eğitimi verilmesi konusunda bir karar alması, bu yörede Nâfi' kırâatine devletin resmi kırâati sıfatı kazandırmış¹⁵ ve böylece günümüze kadar bölgenin resmi kırâati vasfını korumuştur.

Söz konusu kararın alındığı aynı dönemde Endülüslü kırâat âlimi Muhammed b. Ömer İbn Hayrûn'un (ö. 306/918) Mısır'a yaptığı rihleden sonra -muhtemelen söz konusu kararın teşvikiyle- Kayrevan'a yerleşmiştir. Kaynaklarda İbn Hayrûn'un, Nâfi' kırâatinin meşhur iki râvîsinden biri kabul edilen ve Verş ismiyle de şöhret bulan Ebû Saîd Osmân b. Saîd el-Mısırî¹⁶ (ö. 197/812) rivâyetinin üstatlarından olduğu bilgisi yer almaktadır. Dâni (ö. 444/1053), Zehebî (ö. 748/1348) ve İbnü'l-Cezerî gibi kırâat âlimleri, İbn Hayrûn'un bu bölgeyi Nâfi' kırâatiyle tanıştırdığı görüşündedirler.¹⁷ İbn Hayrûn, Mısır'da bulunduğu sürede Verş'in önde gelen talebelerinden Ebû Yakûb el-Ezrak (ö. 240/855) ile Abdüssamed el-Utekî'den¹⁸ (ö. 231/846) Nâfi' kırâatini tahsil eden Muhammed b. Saîd el-Enmâtî (ö. ?) ve İsmail b. Abdillah en-Nehhâs (ö. 285/898 civarında) gibi isimlerden Verş rivâyetini okumuştur.¹⁹ İbnü'l-Cezerî, Dâni'nin günümüze ulaşmayan tabakat eserinden İbn Hayrûn'la ilgili şu sözlerini aktarmıştır:

¹³ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/36; Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr*, thk. Beşşâr Marûf (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 1/108; Şelebî, *el-Kırâ'âtü bi-İfrîkiyye*, 223.

¹⁴ İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-Nihâye*, 2/93.

¹⁵ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/313.

¹⁶ Bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr*, 1/152; İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-Nihâye*, 1/446.

¹⁷ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr*, 1/283; İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-Nihâye*, 2/191.

¹⁸ Bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr*, 1/182; İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-Nihâye*, 1/351.

¹⁹ Bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr*, 1/231, 261; İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-Nihâye*, 1/150, 2/130.

“İbn Hayrûn, Nâfi’ kırâatinin Verş rivâyetinde bir üstattır. Kayrevan’a yerleşip burada okutmuştur...Verş rivâyetinde aşırı titizliğiyle bilinir. Talebeleri de onun aynı yöntemini devam ettirmişlerdir. Bunlardan kırâat öğrenenler de günümüze kadar (yani hicrî V. asır) aynı yolu takip etmişlerdir. Bu zat, Nâfi’ kırâatini Afrika’ya getiren kişidir. Bu bölge insanının çoğunun kırâati Hamza kırâatine göre idi. Nâfi’ kırâatini ise ancak havas okumaktaydı. Kayrevan’a geldikten sonra büyük itibar görmüştür. Farklı bölgelerin kurrâsı ona müracaat etmişlerdir.”²⁰

Dânî’nin sözleri ile İbn Hayrûn’un yukarıda zikredilen kırâat isnadı göz önünde bulundurulursa Kayrevan merkezli bölgeye Verş rivâyetinin İbn Hayrûn vasıtasıyla intikal ettiğini ve böylece Nâfi’ kırâatinin bu rivâyet üzerinden kök saldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Ayrıca Dâni’nin, “Günümüze kadar” ibaresinden Dâni’nin yaşadığı hicrî V. asra kadar Verş rivâyetinin mezkûr bölgede okunduğu sonucu çıkarılabilir.

Anlaşılan o ki hicrî III. asrın başından itibaren Nâfi’ kırâatine geçen Kayrevan merkezli (Mağrib-i Ednâ) bölge, bir müddet Nâfi’ kırâatini bizzat kendisinden telakki eden talebeleri Kerem et-Tûnusî, Ebû Abdîrrahmân el-Mukrî ve Ebû Yahyâ el-Vakkâr rivâyetleriyle okumuştur. Ancak III. asrın ikinci yarısından sonra İbn Hayrûn’un Kayrevan’a yerleşmesiyle birlikte Verş rivâyeti bölgede hâkim olmuştur. Kanaatimizce bölgenin Nâfi’ kırâatinin diğer râvîlerinden vazgeçip Verş’e yönelmesinin arkasında yatan nedenlerden biri, kırâat ilmi disiplinde Verş’in Nâfi’in meşhur iki râvîsinden biri kabul edilmesidir. Bunun yanı sıra hicrî II. asrın son çeyreğinden itibaren Verş rivâyetinin komşu Mısır’da hâkim olması, Kayrevan merkezli (Mağrib-i Ednâ) bölgeye sirayet etmesi noktasında büyük ehemmiyet arz etmektedir. Nitekim mezkûr bölgeden Mısır’a yönelik rihlede bulunan ve burada Verş rivâyetini alan çok sayıda ilim talebesinden de söz edilmektedir.²¹ Ne var ki günümüz Mağrib-i Ednâ’ına bakıldığında burada bulunan Libya ile Tunus ülkelerinde Nâfi’ kırâatinin meşhur iki râvîsinden biri olan ve Kâlûn ismiyle şöhret bulan İsa b. Mînâ²² (ö. 220/835) rivâyetinin okunduğu ve bu ülkelerde resmî rivâyeti

²⁰ İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye*, 2/191.

²¹ Şelebî, *el-Kırâ’âtü bi-lİfrîkiyye*, 237-241.

²² Bk. Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâ’i’l-kibâr*, 1/155; İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye*, 1/542.

temsil ettiği görülmektedir.²³ Ne yazık ki Kâlûn rivâyetinin ne zaman, hangi şartlar altında ve hangi sebeplerden dolayı bölgeye intikal ettiğine dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Aynı şekilde Kayrevan merkezli Afrika kırâatlerine yönelik geniş bir doktora tezi hazırlayan Tunuslu araştırmacı Hind Şelebi, bu rivâyetin Afrika'daki seyriyle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadığını belirtmiştir.²⁴ Yine Mağrib ve Afrika başta olmak üzere Vers rivâyetine yönelik geniş araştırmaları bulunan Faslı kırâat âlimi Hamîtu, Kâlûn rivâyetinin bölgeye girişi veya gelişimi hakkında herhangi bir bilgiye yer vermemiştir.

Mağrib-i Aksa ile Mağrib-i Evsat'a (Fas ve Cezayir) gelince; kırâatlerin bu bölgeye sistematik bir şekilde girişi hakkında net bir bilgiye ulaşamadık. Ancak asırlarca siyasi, askerî, kültürel ve dinî anlamda Endülüs ile tek devlet çatısı altına birleşen bu coğrafyada Nâfi' kırâatinin seyrini Endülüs'ten bağımsız olarak düşünmek mümkün değildir. Bu sebeptendir ki, Endülüs'te takip edilen kırâatleri incelemek, komşu Fas ve Cezayir'deki duruma ışık tutacaktır. Bilindiği üzere Endülüs'ün fethi, Emevîlerin Kuzey Afrika vâlisi Mûsâ b. Nusayr ile onun görevlendirdiği Târik b. Ziyâd (ö. 101/720) komutasındaki ordu tarafından 94/712 yılında gerçekleşmiştir. Emevîlerin, Abbâsîler tarafından yıkılması ardından, Şam'dan kaçan Abdurrahman ed-Dâhil'in (ö. 172/788) Endülüs'e girmesiyle, 139/756 yılında Endülüs Emevî Devleti kurulmuştur.²⁵

Gerek fetih esnasında gerekse fetihten hemen sonra Endülüs'e gelen Araplar çoğunlukla Suriye bölgesinden olduklarından Kayrevan merkezli Mağrib-i Ednâ'da olduğu gibi başlangıçta Endülüs'te de İmam Evzâi mezhebinin benimsendiğini söylemek mümkündür. Nitekim Endülüslü tarihçi Humeydî (ö. 488/1095), İmam Evzâi'nin talebelerinden Sa'sa'a b. Sellâm ed-Dımaşkı'nın (ö. 192/806) Endülüs'e yerleşmesiyle birlikte Evzâi mezhebinin yayılmaya başladığını kaydetmektedir.²⁶ Yine Endülüs üzerine

²³ Bk. *Muşhafü'l-Cemâhîriyye* (Libya: el-Hey'etü'l-Âmme li'l-Evkâf, 1980).

²⁴ Şelebî, *el-Kırâ'âtü bi-lfrîkiyye*, 237.

²⁵ Muhammed Fettûh el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülâti'l-Endelüs*, thk. Beşâr Marûf (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyy, 2008), 23-28; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 52-90.

²⁶ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 350.

önemli çalışmalar yapan Makkarî (ö. 1041/1632), fethin hemen ardından hicrî II. asrın yarısına kadar bölgede Şam fikhî mezhebinin benimsendiğini şöyle ifade etmiştir: “Bilinmelidir ki Endülüslüler, Evzâ ve Şamlıların mezhebini takip etmekte idiler.”²⁷ Kimi araştırmacıya göre Makkarî’nin, “Şamlıların mezhebi” ibaresi Şam kırâatini de içine alabileceği ihtimalini ortaya koymaktadır.²⁸ Ayrıca bölgenin fethine iştirak eden unsurların ekserisinin Şamlılardan olduğu göz önünde bulundurulursa Şam merkezli İbn Âmir kırâatinin tercih edildiği ihtimalinden söz edilebilir.

Endülüs Emevî Devleti’nin kuruluşundan sonra bölgenin Medine kırâati ile fikhî mezhebine yöneldiğini ifade etmek mümkündür. Kaynaklarda hicrî II. asrın ikinci yarısından itibaren Medine kırâatinin, İmam Mâlik ile İmam Nâfi’den ilim tahsil eden el-Gâzî b. Kays el-Endelüsî (ö. 199/814) aracılığıyla Endülüs’e girdiği yönünde bilgiler yer almaktadır.²⁹ Ayrıca aynı süreçte Endülüs’te bulunan İsa b. Dînâr (ö. 212/828) ve Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 234/849) gibi İmam Mâlik’in önde gelen talebelerinin Medine ekolünü tercih etmeleri ve bu ekolün yayılması için sarfettikleri çabaları, Nâfi’ kırâatinin Endülüs’te de yayılmasının önünü açmıştır.

Hicrî III. asrın ikinci çeyreğinden itibaren Endülüs’te Nâfi’ kırâatinin Verş rivâyeti tercih edilmeye ve yaygınlık kazanmaya başlanmıştır. Verş, kırâat ilmi literatüründe Medine kırâatinin Mısır temsilcisi olarak kabul edilmiştir. Bu arada Endülüs’ten Doğu İslâm coğrafyasına yönelik yapılan rihlelerin Hicâz bölgesine olmasının yanında Mısır’a da sıklıkla yapıldığı bir gerçektir. Endülüslü birçok ilim ehli, Verş ile Mâlik’e talebelik eden Abdüssamed el-Utekî’den hem Verş rivâyetini hem de Mâlikî mezhebinin tahsil etmek üzere Mısır’a rihlede bulunmuşlardır. Bu âlimler, ilmî anlamda yetiştikten sonra memleketlerine dönerek orada aldıkları ilimleri Endülüs’e taşımış, telakki ettikleri Verş rivâyetini yaymışlardır.³⁰ Kaynaklarda Endülüs’ten Mısır’a rihle yapıp Abdüssamed el-Utekî’nin tedrisatından geçen Muhammed b. Vaddâh

²⁷ Makkarî, *Nefhu’-t-ţîb*, 3/230.

²⁸ Hamîtû, *Kırâ’atü’l-İmâm Nâfi’*, 1/118.

²⁹ Kâdî İyâz, *Tertîbü’l-medârik*, 3/114; İbnü’l-Cezerî, *Ġâyetü’n-Nihâye*, 2/3.

³⁰ İbnü’l-Cezerî, Endülüs’ten Mısır’a giderek Abdüssamed el-Utekî’den Verş Rivâyetini öğrenenler arasında İbrahim b. Muhammed b. Bâzî el-Endelüsî’yi (ö. 294/906) zikretmiştir. Bk. İbnü’l-Cezerî, *Ġâyetü’n-Nihâye*, 1/27.

el-Kurtubî (ö. 287/900) aracılığıyla Verş rivâyetinin bölgede yayıldığından söz edilmiştir. Zehebî, Verş rivâyetinin Endülüs'te tercih edilme sebebinin Abdüsamed el-Utekî'nin Mâlikî mezhebinde ayrı bir yere sahip olmasıyla izah etmiştir.³¹ Bu bağlamda Endülüslü kırâat âlimi Dâni'nin sözleri, konuya açıklık getirmesi bakımından önemlidir: “Endülüs halkı onun (İbn Vaddâh) zamanından itibaren Verş rivâyetini tercih ettiler ve mushaflarını bu rivâyete göre zapt ettiler. İbn Vaddâh'tan önce ise Nâfi' kırâatini el-Gâzî b. Kays rivâyetine göre okudular.”³² Böylece İslâm medeniyetine sekiz asır beşiklik yapan ve kırâat ilminde ayrı bir yere sahip olan Endülüs'te, İslâm hâkimiyetinin en son kalesi Gırnata şehrinin 897/1492 tarihinde düşmesine kadar bölgede Nâfi' kırâatinin Verş rivâyeti eğitim ve ibadet dili olarak devam etmiştir.³³

Endülüs, Mağrib ve Kuzey Afrika ilişkisinde öne çıkan nokta, coğrafi yakınlıktır. Bu sebeptendir ki tarih boyunca bölgeler arasında karşılıklı göçler yanı sıra ilmî, siyasî ve kültürel anlamda etkileşimler sürmüştür. Bilindiği üzere Murabıtlar, hicrî V. yüzyılın sonlarına doğru Yusuf b. Taşfîn liderliğinde Mağrib'de hâkimiyet kurmuşlar ve bölgede Sünnî-Malikî dinî anlayışın temsilcisi olmuşlardır. Yusuf b. Taşfîn, 454/1062'den itibaren kısa zamanda Mağrib-i Aksâ'da Merakeş'ten başlayarak şu andaki Cezayir'in batısından tüm Mağrib'e (Fas) kadar ele geçirmiştir. İbn Taşfîn, 479/1086 tarihinde Müslümanlara destek olmak için Endülüs'e geçmiş, onlarca küçük devletçisi Murabıtlar çatısı altına alarak birleştirmiştir. Böylece hem Mağrib'i ve hem de Endülüs'ü tek devlet çatısı altına almıştır.³⁴ Murabıtlar döneminde Mağrib ve Endülüs'ün siyasî, askerî, kültürel ve dinî anlamda gerçekleşen birleşmenin, Muvahhidler³⁵ ile Merînîler³⁶ döneminde de devam ettiğini söylemek müm-

³¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr*, 1/182.

³² İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2/241.

³³ Nâfi' kırâatinin Endülüs'e girişi hakkında daha geniş bilgi için bk. Başal, *Endülüs Kırâat Ekolü*, 161-167.

³⁴ Adnan Adıgüzel, “Mağrib ve Endülüs'ü Birleştiren Lider Yusuf b. Taşfîn”, *İstem* 16/32 (2018), 231. Ayrıca Murabıtlar Devleti hakkında geniş bilgi için bk. Hasan Ahmed Mahmûd, *Kıyâmü devleti'l-Murâbitîn* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1956), 231-324.

³⁵ Muvahhidin Devleti hakkında geniş bilgi için bk. Ali Muhammed es-Sallâbî, *Devletü'l-Muvahhidîn* (Amman: Dâru'l-Beyârik, 1998), 143-234.

³⁶ Merînîler Devleti hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed İsâ el-Harîrî, *Târîhu'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Endelüs fi'l-'aşri'l-Merînî* (Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 1987).

kündür. Dolayısıyla Mağrib ve Endülüs'ün hicrî V-IX. asırlar arasında Sünnî-Malîkî dinî anlayışı destekleyen tek devlet altında birleşmesi sonucunda Mağrib-i Aksa ile Mağrib-i Evsat'ta (Fas ve Cezayir) hem Mâlikî mezhebi ve hem de Nâfi' kırâatinin Verş rivâyeti bölgenin dinî simgesi haline gelmiş ve böylece günümüze kadar devam etmiştir.

Özetlemek gerekirse İmâm Nâfi'in vefatının ardından bölgeden yapılan rihlelerin yeni merkezi, Verş'in memleketi Mısır olmuştur. Mısır'da mezkûr rivâyeti okuyan ilim ehlinin başında İbn Hayrûn ile Muhammed b. Vaddâh yer almaktadır. İbn Hayrûn, hicrî III. asrın ikinci yarısından itibaren Kayrevan merkezli (Mağrib-i Ednâ) bölgeye bu rivâyetin sirayet etmesi noktasında önemli rol oynarken, İbn Vaddâh'ın aynı yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren mezkûr rivâyetin Endülüs'e intikalinde büyük rolü olmuştur. Mağrib-i Aksâ ile Mağrib-i Evsat'a (Fas ve Cezayir) Verş rivâyetinin girişi hakkında elimizde net bir bilgi olmasa da bu coğrafyanın Endülüs ile Mağrib-i Ednâ arasında bir konuma sahip olmasından hareketle söz konusu rivâyetin aynı dönemlerde yani hicrî III. asırda buraya intikal ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Diğer taraftan günümüz Mağrib ve Kuzey Afrika kırâat haritasına bakıldığında, Tunus ile Libya'da Nâfi' kırâatinin Kâlûn rivâyeti; Cezayir, Fas ve Moritanya'da Verş rivâyetinin okunduğu görülmektedir. Nitekim bu ülkelerde basılan mushaflarda noktalama ve harekeleme Kâlûn ile Verş'in rivâyetleri esas alınarak yapılmaktadır. Ayrıca Mağrib bölgesinin güneyinde yer alan Senegal, Mali, Nijer ve Nijerya gibi Batı Afrika ülkelerinde de Verş rivâyeti okunmaktadır. Söz konusu ülkelerin Mağrib bölgesiyle olan coğrafi komşuluğu, kültürel yakınlığı ve bölgede yaşayan kabilelerin serbest dolaşımının yanı sıra Mağriblilerin Murabıtlar döneminde bölgeyi fethetmeleri ve burada Mâlikî mezhebinin yayılması gibi hususlar, Verş rivâyetinin Batı Afrika'da yayılmasının sebepleri arasında yer almaktadır.³⁷

2. Nâfi' Kırâatinin Mağrib ve Kuzey Afrika Bölgesinde Tercih Edilme Sebepleri

³⁷ İslam'ın Batı Afrika'ya girişi ve tarihsel gelişimi hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed Bârî - Said Küreydiyye, *el-Müslimûn fi ġarbi İfrîkayâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007).

Hicri III. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede Nâfi' kırâatinin tercih edilmesinde etkili olan faktörler şu şekilde özetlenebilir:³⁸

2. 1. Mağriblilerin Hicaz'a Rihleleri

Mağrib âlimleri, ilmi birinci kaynaktan almaya büyük özen göstermiş, ilmî maksatların yanı sıra hac ve umre ziyareti dolayısıyla Doğu İslam coğrafyasına yolculuklar yapmışlardır. Hicaz'a gelen Mağribliler, İslâmî ilimlerin geliştiği mukaddes topraklarda hadis, fıkıh ve kırâat âlimleriyle karşılaşp onlardan ilim tahsil ederlerdi. Bu vesileyle Medine'ye gelen ziyaretçilerin, İmam Mâlik ve Nâfi' ile veya her ikisinin talebeleriyle görüşüp onlardan rivâyet etme imkânları olmuştur.³⁹

2. 2. Yaşam Tarzı:

Gerek Mağrib'de gerekse Arap yarımadasında yaşayan toplulukların umumiyetle bedevî bir hayat yaşamaları, aynı fıkıh mezhebini benimsemelerine ve bunun neticesinde aynı kırâati okumalarına zemin oluşturmuştur. Nitekim İbn Haldûn (ö. 808/1406) bu noktaya şöyle temas etmektedir: “Mağrib ve Endülüs Müslümanlarının yaşam tarzları Irak medeniyetine kıyasla daha basit ve sade olduğundan Hicazlılara meyletmişlerdir.”⁴⁰

2. 3. İmam Mâlik ile Nâfi' Arasındaki Güçlü İlişki

Mağribliler, Medine fıkıh ve kırâat ekollerini bir bütün olarak kabul etmişlerdir. Bu algıyı destekleyen hususların başında iki imam arasındaki güçlü, samimi ve ilmî ilişki gelmektedir. Mevzubahis ilişki, Mâlik'in Kur'ân'ı Nâfi'den telakki etmesi ile Nâfi'in Malik'in *Muvatta'* derslerine katılmasında bariz bir biçimde görülmektedir.⁴¹ Nitekim Mescid-i Nebevî'de iki imamın ders halkalarının yanyana olduğu yönünde nakiller mevcuttur. Bu bağlamda Kâdî İyâz (ö. 544/1149), Nâfi'in Mescid-i Nebevî'de kendisinden kırâat

³⁸ Nâfi' kırâatinin tercih edilmesinde etkili olan faktörler hakkında geniş bilgi için bk. Hamîtü, *Kırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 1/151-173; Şelebî, *el-Kırâ'atü bi-lfrikîyye*, 223-235.

³⁹ Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *el-Muqaddime*, thk. Abdullah ed-Dervîş (Şam: Dâru Ya'rub, 2004), 2/190.

⁴⁰ İbn Haldûn, *el-Muqaddime*, 2/192.

⁴¹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2/172; İbrâhîm b. Ahmed el-Mâriğnî, *Delîlü'l-hayrân 'alâ mevridi'z-zam'ân fi fenneyi'r-resmi ve'z-zabt*, thk. Abdülaziz el-Anezî (Kuveyt: Kuveyt Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, 2011), 65.

eğitimi alan ve yüksek sesle Kur'ân okuyan bir kişiye -İmam Mâlik'e karşı hürmetinden dolayı olsa gerek- "Mâlik'i görmüyor musun?" söylediğini zikretmektedir.⁴² Keza Zehebî (ö. 748/1348), Nâfi'in tercüme-i halini zikrederken İmam Mâlik'ten gelen şu iki rivâyete yer verir: Birincisi, "Nâfi'in kırâati sünnettir." İkincisi ise, "Nâfi', kırâat konusunda imamdır/üstattir."⁴³ Anlaşılan o ki İmam Mâlik'in, Nâfi'in şahsına ve kırâatine karşı olan tutum ve düşkünlüğü; aynı zamanda Nâfi'in imam Malik'e karşı olan hürmeti, söz konusu kırâatin Mağrib yöresinde yayılmasında büyük rol oynamış ve Mâliki mezhebi müntesipleri arasında bu kırâate ilgi duyulmasına yol açmıştır.

2. 4. İki İmamın Ortak Talebeleri

Yukarıda iki imamın Mescid-i Nebevî'deki ders halkalarının yan yana olduğuna işaret etmiştik. Bu sebeptendir ki Medine'ye gelen ilim talebelerinin ekserisi her ikisinden ders alarak Medine fıkıh ve kırâat kültürünü birlikte tahsil etmişlerdir. Nitekim kaynaklarda hem Nâfi' kırâatini hem de *Muvatta'*ı Endülüs'e ilk nakleden kişinin el-Gâzî b. Kays olduğu ifade edilir. Her iki imamın önde gelen talebelerinden olan Gâzî'nin, Medine'de bulunduğu sürede *Muvatta'*ı yazıp Mâlik'e okuyarak zabt ettiği ve kendine özel bir mushaf yazıp Nâfi' mushafına göre on üç defa tashih ettiği yönünde bilgiler vardır.⁴⁴ Aynı şekilde Abdullâh b. Vehb (ö. 197/812), Eşheb b. Abdilaziz el-Kaysî, (ö. 204/820) Ebû Mûsâ el-Huvârî (ö. 228/843), Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 234/849) de her iki imamdanda ilim tahsil eden âlimlerdendir.⁴⁵ Medine fıkıh ve kırâat kültürünün birlikte öğrenilip öğretilmesi ve asırlarca bu şekilde devam etmesi, Nâfi' kırâati-Mâlikî mezhebi imtizacına yol açıp Mağrib bölgesinin bir simgesi haline gelmiştir.

2. 5. Siyasî İktidarların Desteği

Başta dönemin siyasî iktidarlarının desteği olmak üzere Mâliki fakihlerin bu iktidarlarda üst düzey resmi görev almaları, Nâfi' kırâatinin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Kaynaklarda İmam Mâlik'in ders halkasındaki büyük kitleyi Mağrib'den gelen talebelerin teşkil ettiği zikredilmektedir. Bu

⁴² Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2/36.

⁴³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr*, 1/108.

⁴⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/114; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2/3.

⁴⁵ Hamitü, *Qırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 1/162.

talebelerin, Batı İslâm coğrafyalarındaki bazı siyasî hareketlerle irtibat halinde olmaları ve Mağrib'e yerleşen bazı siyasî hareketlerle İmam Mâlik'in Abbâsî iktidarına muhalefet noktasında birleşmeleri, daha sonra Endülüs ve Kuzey Afrika'da Mâlikî fakihlerin kadılık sistemine hâkim olmaları ve bölge devletlerinde üst düzey görev üstlenmelerine yol açmıştır. Nitekim bölgenin meşhur âlimlerinden İbn Hazm el-Endelüsî (ö. 456/1064), Mâlikî mezhebinin Endülüs ve Kuzey Afrika'da yayılmasında dönemin hükümdarlarının büyük etkisi olduğu görüşündedir. İbn Hazm, Endülüs'teki kadı atamalarıyla ilgili iktidara yakın olan ve İmam Nâfi' ile İmam Mâlik'in tedrisatından geçen Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin onayladığı ve seçtiği kişilere görev verildiğini ve Yahyâ'nın söz konusu atamalarda sadece Malikîleri tercih ettiğini kaydetmiştir. İbn Hazm, bu durumun İmam Mâlik'in öğrencilerine talebelik eden ve Mâlikî mezhebinin bölgede önderliğini ve yayılmasını sağlayan Sahnûn et-Tenûhî'nin Kayrevan'da kadılık yaptığı dönem için geçerli olduğu kanaatindedir.⁴⁶

Bilindiği gibi kadıların asıl görevi, insanlar arasında meydana gelen hukukî ihtilâfları sonuçlandırmak, hukuka aykırı davranışları hükme bağlamak, verdikleri hüküm ve cezaları icra ve infaz etmektir. Bunun yanı sıra İslâm tarihinde cami ve medreselerde görev alacak imam, hatip, müderris, kârî ve Kur'ân hocası gibi muvazzafların atama ve denetme görevi kadılarına tevdi edilmiştir. Dolayısıyla Nâfi' kırâatinin Mağrib bölgesinde yayılması, başta kadılık görevi olmak üzere Mâlikî fakihlerin bölgenin farklı şehirlerinde üst düzey makamlarda görev yapmalarının doğal bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Mâlikî fakih ve kadı Muhammed b. Sahnûn et-Tenûhî'nin (ö. 256/870) *Âdâbü'l-Müallimîn* adlı eserindeki şu sözleri yukarıdaki değerlendirmeyi desteklemektedir: "Hocanın, en güzel kırâat olan Nâfi' kırâatinden bildiklerini öğrencilerine talim etmesi gerekir."⁴⁷ Yine Sahnûn'un önde gelen talebelerinden Kayrevan Kadısı Abdullâh el-Ağlebî'nin, namazda sadece Nâfi' kırâatine göre tilâvet edilmesi ve bu kırâate göre Kur'ân eğitimi verilmesi konusunda Kayrevan Ulu Camii'nin baş İmam-Hatibi Muhammed

⁴⁶ Alî b. Ahmed İbn Hazm, *Resâ'ilü İbn Hazm*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye, 1987), 2/13.

⁴⁷ Muhammed İbn Sahnûn, *Âdâbü'l-mu'allimîn (ve'l-müte'allimîn)*, thk. Mahmud Abdülmevlâ (Cezayir: eş-Şeriketü'l-Vataniyye, 1981), 82.

b. Bergûs el-Mukrî'ye yazı göndermesi, konuya örnek oluşturması bakımından önemlidir.⁴⁸ Burada söz konusu kararın Nâfi' kırâatinin bölgenin resmi kırâati olmasına yol açtığını belirtmek de yerinde olacaktır.

2. 6. Mağriblilerin Meşrikîlerden Farklı Olma Arzuları

İslam tarihinde Batı İslâm coğrafyasında yaşanan Müslümanların Doğu İslam coğrafyasında (meşrik) yaşayan Müslümanlardan farklı olmaya meyilli oldukları hususuna yer verilmiştir. İki bölgenin halkları arasında ortaya çıkan farklılıklar sebebiyle meşrik ve mağrib kelimeleri erken dönemden itibaren coğrafi mânadan ziyade sosyokültürel bir anlam kazanmıştır. Bu farklar, Batı İslâm dünyasında bölgenin Araplar tarafından fethini takip eden ilk yarım asrın sonlarında kendini göstermeye başlamıştır.⁴⁹ Bu bağlamda fikhî mezhep açısından Mâlikî, itikâdî mezhep bakımından da Eş'arî olan Mağriblilerin, Kur'ân tilavetinde Meşrikîlerden farklı olmak üzere İmam Nâfi'in kırâatini benimsediklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Bir başka tabirle fıkıh, itikat, Mushaf kitabeti, hat sanatı, yaşam tarzı, lehçe, âdet ve gelenekler gibi birçok hususta sair Müslümanlardan ayrılan ve farklılık gösteren bu yöre halkının kırâat konusunda da müstakil olmaya meyletmesi uzak değildir.

3. Nâfi' Kırâati, Meşhur Tarîkleri ve Tedrisatı

3. 1. Nâfi' Kırâati

Yedi kırâat imamından biri olan Nâfi'in tam ismi, Ebû Ruveym Nâfi' b. Abdirrahmân b. Ebî Nu'aym el-Medenî'dir. Medine kırâatini yetmiş kadar tâbiinden öğrenen İmam Nâfi'nin, bunlardan iki zatın ittifak ettiği okuyuşu aldığı, bir kişinin şüphe ve tereddüt gösterdiği veya şâz bir vecih niteliğiyle ortaya koyduğu okuyuşları terkettiği ve kırâatini bu yöntemle oluşturduğu yönünde nakiller mevcuttur.⁵⁰ Nâfi', bunu yaparken kıyas, ictihad veya re'y yollarına başvurmayıp kırâatini hocalarından aldıklarını aynen muhafaza ederek *ihtiyar* metoduyla telif etmiştir.⁵¹ Kırâat ilmini Übey b. Kâ'b'ın talebesi Abdullah b. Ayyâş'tan (ö. 70/690) telakki eden Müslim b. Cündeb (ö.

⁴⁸ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/313.

⁴⁹ İsmail Yiğit, "Meşrikîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/377.

⁵⁰ Zehebi, *Ma'rifetü'l-kurrâ'î'l-kibâr*, 1/109.

⁵¹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/289.

106/724), Abdurrahman b. Hüzmüz el-A' rec (ö. 117/735), Yezîd b. Rûmân (ö. 120/738), Ebû Ca'fer el-Medenî (ö. 130/748) ve Şeybe b. Nisâh (ö. 130/748), Nâfi'in önde gelen hocaları arasında yer almaktadır. Başka bir ifadeyle söz konusu beş hoca aracılığıyla İbn Ayyâş - Übey - Hz. Peygamber şeklindeki zincir, Nâfi' kırâatinin senedinin en önemli kanalını teşkil etmektedir. Nâfi', Mescid-i Nebevî'de yetmiş yılı aşkın bir süre Medine kırâatini okutmuş, farklı bölgelerden gelen çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Kırâat ilminde İmam Mâlik, İsâ b. Verdân (ö. 160/777 [?]), İbn Cemmâz (ö. 170/786'dan sonra), İsmâil b. Ca'fer el-Ensârî⁵² (ö. 180/797), İshak b. Muhammed el-Müseyyebi⁵³ (ö. 206/822), Verş ve Kâlûn onun önde gelen talebeleri arasında yer almaktadır.⁵⁴

Kırâat alanında hüccet kabul edilen Nâfi', Hz. peygamber şehrinin kırâatini temsil etmesi, kırâat alanında engin birikimi ve bu ilimdeki derinliği sebebiyle kırâat kaynaklarının kahir ekserinde kırâat imamları sıralamasında ilk imam kabul edilmiştir.⁵⁵

3. 2. Nâfi' Kırâatinin Meşhur Tarîkleri

Sahih kırâatler arasında tercihleri bulunan âlimlerin sayısı önceleri daha fazla iken zamanla insanlar bunlardan bazıları üzerinde yoğunlaşmıştır. Böylece çok sayıdaki kırâatler; yedili, sekizli, onlu ve on dördü gibi sistemlerle sınırlanmış ve her biri için eserler telif edilmiştir. Kırâat imamlarından her birinin çok sayıda râvîsi olmakla birlikte kırâat eserlerinin ekserisi, genellikle her imam için bunlardan en meşhur ikişer râvîye yer verirken, eserlerin bir kısmı üzerlerinde yoğunlaşılmayan râvîlere de yer vermiştir. Kırâat müellefâtına bakıldığında, râvîlerin de birden çok râvîsi (tarîki) bulunmakla

⁵² Bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr*, 1/144; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/148.

⁵³ Bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/143.

⁵⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr*, 1/107-108; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/289.

⁵⁵ Bk. Ahmed b. Mûsâ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kırâ'ât*, thk. Şevki Dayf (Kahire: Dâru'l-Mearif, ts.), 53; Muhammed b. Süfyân el-Kayrevânî İbn Süfyân, *el-Hâdî fi'l-kırâ'âti's-seb'*, thk. Hâlid Ebü'l-Cûd (Kahire: Dâru İbâdî'r-Rahmân, 2011), 77; Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-Dânî, *Câmi'u'l-beyân fi'l-kırâ'âti's-seb'*, thk. Muhammed el-Cezâirî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 43; Muhammed b. Şüreyh İbn Şüreyh, *el-Kâfi fi'l-kırâ'âti's-seb'*, thk. Ahmed eş-Şâfiî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 28; Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ' fi'l-kırâ'âti's-seb'*, thk. Cemâlüddîn Şeref (Tanta: Dâru's-Sahâbe, ts.), 11; Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ' (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/54.

birlikte onların sayılarını sınırlayan eserler telif edildiği de görülmektedir. Kırâat-i seb'aya dair en temel eserlerden kabul edilen Dâni'nin *et-Teysîr* ile *Câmi'u'l-beyân* adlı eserleri, konunun doğru bir şekilde anlaşılıp kavranılması noktasında önemli misal oluşturmaktadır. Dâni, *et-Teysîr* isimli eserinde yedi imamın her birine ikişer râvî, her râvî için birer tarîk zikretmektedir ki böylece yedi imamın kırâati, meşhûr on dört râvî ve on dört tarîk üzerinden nakledilmektedir.⁵⁶ *Câmi'u'l-beyân*'da ise yedi imamın kırâati, 40 râvî ve toplamda 160 tarîk üzerinden aktarılmaktadır.⁵⁷ Yine İbnü'l-Cezerî, kırâat ilmi literatüründe zirve eser vasfını alan ve on kırâat tedrisatında en temel kaynak kabul edilen *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr* isimli eserinde on kırâat imamının her biri için ikişer râvî, her bir ravi için de iki tarîk, bu tarîk sahiplerinden de aşağıya doğru ikişer tarîk zikretmektedir. Böylece her bir râvîden gelen ana tarîk sayısı dörde, yirmi râvîden gelen ana tarîk sayısı ise 80'e ulaşmaktadır.⁵⁸ Söz konusu 80 ana tarîki 69 eserden nakleden İbnü'l-Cezerî'nin, bu tarîkleri toplamda 980 kanaldan/isnattan aktarmıştır.⁵⁹

Nâfi' kırâatini ele alan eserler incelendiğinde bu eserlerin çoğunda genellikle onun meşhur iki râvisi olan Kâlûn ile Verş rivâyetlerine yer verildiği görülmektedir. Bu ikişer râvî uygulamasının yanı sıra muteber bazı kaynaklarda Kâlûn ile Verş'in de içinde bulunduğu toplam dört râvînin öne çıktığı görülmektedir. Bu râvîler; Verş, Kâlûn, İsmâil b. Ca'fer el-Ensârî ve İshak b. Muhammed el-Müseyyebî'dir. Mezkûr dört rivâyeti, İbn Galbûn (ö. 399/1009) *et-Tezkire fi'l-kırâ'âti's-semân* isimli eserinde birer tarîk üzerinden naklederken,⁶⁰ Ebû Ali el-Mâlikî (ö. 438/1047) *er-Ravza fi'l-kırâ'âti'l-ihdâ 'aşere'* de 15 tarîk üzerinden,⁶¹ Dâni *Câmi'u'l-beyân*'da 38 tarîk üzerinden,⁶²

⁵⁶ Ebû Amr Osmân b. Saïd ed-Dâni, *et-Teysîr fi'l-kırâ'âti's-seb'*, thk. Halef Hammûd eş-Şağdelî (Hail: Dâru'l-Endelüs, 2015), 105-122.

⁵⁷ Dâni, *Câmi'u'l-beyân*, 18.

⁵⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/54-57; Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthâfî fuzalâ'i'l-beşer bi'l-kırâ'âti'l-erba'ate 'aşer*, thk. Şa'bân M. İsmâil (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1987), 1/79.

⁵⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/98, 190; Eymen Rüşdî Süveyd, *es-Selâsilü'z-zehebiyye* (Cidde: Dâru Nûri'l-Mektebât, 2007), 24, 31.

⁶⁰ Ebü'l-Hasen Tâhir b. Abdilmün'im İbn Galbûn, *et-Tezkire fi'l-kırâ'âti's-semân*, thk. Eymen Rüşdî Süveyd (Cidde: el-Cemâatü'l-Hayriyye, 1991), 1/4.

⁶¹ Ebû Ali Hasan b. Muhammed el-Mâlikî, *er-Ravza fi'l-kırâ'âti'l-ihdâ 'aşere*, thk. Nebil Âl İsmâil (Riyad: İmam Muhammed b. Suud, Doktora Tezi, 1415), 1/105-111.

Ebü'l-İzz el-Kalânîsî (ö. 521/1127) ise *el-Kifâyetü'l-kübrâ'* da 21 tarîk üzerinden nakletmektedir.⁶³

Kırâat-i aşereye dair ilk eser yazan âlimlerden İbn Mihrân (ö. 381/992), *el-Gâye fi'l-kırâ'âti'l-aşr* adlı eserinde, İshak el-Müseyyebî hariç üç rivâyete yedi tarîk üzerinden yer vermektedir.⁶⁴ Nâfi' kırâatinin yukarıda zikri geçen dört râvîsi dâhil olmak üzere Nâfi'in birçok râvîsine yer veren eserlerden söz etmek de mümkündür. Nitekim İbn Mücâhid'in (ö. 324/936), kırâat literatüründe ayrı bir yeri olan *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kırâ'ât* isimli kitabında Nâfi' kırâati on dört râvîye isnad edilmektedir.⁶⁵ Aynı şekilde Ebü'l-Kâsım el-Hüzelî'nin (ö. 465/1073), *el-Kâmil fi'l-kırâ'ât*'inde Nâfi'in 29 rivâyetine 140 tarîk üzerinden yer verdiği görülmektedir.⁶⁶ Yine el-Mübârek eş-Şehrezûrî (ö. 550/1156), *el-Misbâhu'z-zâhir*'inde Nâfi'in 9 rivâyetini 41 tarîk üzerinden zikretmektedir.⁶⁷ Ne var ki Nâfi'in dört veya daha fazla râvîsine yer veren bu eserler, her ne kadar İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr* eserinin telifinde kullandığı 69 eser arasında yer almışsa da Verş ile Kâlûn dışındaki râvîler göz ardı edilerek sadece söz konusu iki rivâyetin farklı tarîklerine yer verilmiştir.

Netice itibarıyla kırâat müellefâtının kahir ekserinde Nâfi'in meşhur iki râvîsi olan Kâlûn ile Verş rivâyetleri ortaklaşa yer almış ve böylece Nâfi' kırâati bu iki zatın okuyuşuyla yaygınlık kazanarak günümüze ulaşmıştır. Nitekim seb'a ve aşere eserlerin çoğunda Kâlûn rivâyeti, Ebû Neşît⁶⁸ (ö. 258/872); Verş rivâyeti ise Ebû Ya'kûb el-Ezrak⁶⁹ tarîkiyle nakledilmektedir.⁷⁰

⁶² Dâni, *Câmi'u'l-beyân*, 16-17.

⁶³ Muhammed b. el-Hüseyn Ebü'l-İzz el-Kalânîsî, *el-Kifâyetü'l-kübrâ fi'l-kırâ'âti'l-aşr*, thk. Cemâlüddîn Şeref (Tanta: Dâru's-Sahâbe, 2003), 33-38.

⁶⁴ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn İbn Mihrân, *el-Gâye fi'l-kırâ'âti'l-aşr*, thk. Muhammed Gıyâs el-Canbâz (Riyad: Dâru's-Şevvâf, 1990), 41-52.

⁶⁵ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 88-91.

⁶⁶ Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Alî b. Cübâre el-Hüzelî, *el-Kâmil fi'l-kırâ'ât*, thk. Cemâl eş-Şâyib (Müessesetü Semâ, 2007), 175-215.

⁶⁷ el-Mübârek b. el-Hasen eş-Şehrezûrî, *el-Misbâhu'z-zâhir fi'l-kırâ'âti'l-aşri'l-bevâhir*, ts., 1/211-283.

⁶⁸ Bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr*, 1/222; İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-Nihâye*, 2/238.

⁶⁹ Bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr*, 1/181; İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-Nihâye*, 2/349.

⁷⁰ Bk. İbn Süfyân, *el-Hâdî fi'l-kırâ'âti's-seb'*, 80-82; Dâni, *et-Teyâsîr*, 107-108; İbn Şüreyh, *el-Kâfi fi'l-kırâ'âti's-seb'*, 30; İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ' fi'l-kırâ'âti's-seb'*, 11-16.

İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr* adlı eserinde ise, Nâfi' kırâatinin Kâlûn rivâyeti, Ebû Neşît ile Hulvânî⁷¹ (ö. 250/864) tarîkleriyle; Verş rivâyeti ise Ezrak ile İsfahânî⁷² (ö. 296/909) tarîkleriyle aktarılmaktadır.⁷³ Bu ana tarîk sahiplerinin her birinin aşağıya doğru ikişer tarîki de söz konusu eserde yer almaktadır. Böylece Kâlûn rivâyetinin iki ana tarîki ile dört alt tarîki toplam 88 isnad/kanal aracılığıyla nakledilirken, Verş rivâyetinin iki ana tarîki ile dört alt tarîki toplam 65 isnad/kanal vasıtasıyla nakledilmiştir.⁷⁴ Netice olarak; kırâat sahasında telif edilen eserlerde her ne kadar Nâfi' kırâatinin farklı rivâyetleri ele alınmış olsa da genellikle bu kırâatin mezkûr iki rivâyette ve her rivâyetin iki ana tarîkiyle sınırlı kaldığı ve bu ana tarîkler dışında herhangi bir tarîke yer verilmediği görülmektedir.

3. 3. Nâfi' Kırâatinin Tedrisatı

Kırâat tedrisatına gelince; İslâm dünyasında kırâat eğitiminin üç farklı merhaleden teşekkül ettiğinden söz edebiliriz. Bunlar; kırâat-i seb'a, aşere (aşere-i suğrâ) ve takrîb (aşere-i kübrâ)'dır. Seb'a eğitiminde Dâni'nin *et-Teysîr* ve/veya Şâtıbî'nin (ö. 590/1194) *Hirzû'l-emânî* eserleri takip edilmektedir. Aşere eğitiminde mezkûr eserlerin yanı sıra İbnü'l-Cezerî'nin, Dâni'nin *et-Teysîr*'ine tekmile olarak kaleme aldığı *Tahbîru't-Teysîr* ve Şâtıbî'nin *Hirzû'l-Emânî*'sine yazdığı *ed-Dürretü'l-mudîyye* ile yedili sistem ona tamamlanmıştır. Takrîb programında ise İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr*, *Tayyibetü'n-Neşr* ve *Takrîbü'n-Neşr* isimli eserleri ekseninde eğitim verilmektedir.⁷⁵ Burada dikkat çekmek istediğimiz husus, mevzubahis üç eğitim programında Nâfi' kırâatinin meşhur iki ravisi Kâlûn ile Verş dışında herhangi bir rivâyet veya kanala yol verilmemesidir. Seb'a ve aşere-i suğrâ eğitiminde Kâlûn rivâyeti Ebû Neşît, Verş rivâyeti ise Ezrak tarîkiyle aktarılmaktadır.⁷⁶ Takrîb (aşere-i kübrâ) eğitimine gelince; Kâlûn rivâyetinin Ebû Neşît ile Hulvânî, Verş

⁷¹ Bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr*, 1/222; İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-Nihâye*, 1/136.

⁷² Bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr*, 1/232; İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-Nihâye*, 2/150.

⁷³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/55; Bennâ, *el-İthâf*, 1/75-76.

⁷⁴ Konu hakkında daha geniş bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/99-112; Süveyd, *es-Selâsilü'z-zehebîyye*, 221-229.

⁷⁵ Muhammed Emin Efendi, *Umduetü'l-ḥillân fi îzâhi zübde'ti'l-irfân* (İstanbul: Âsitâne Matbaası, 1287), 4-5.

⁷⁶ Dâni, *et-Teysîr*, 107-108.

rivâyetinin ise Ezrak ile İsfahânî tarîkleriyle aktarıldığı görülmektedir.⁷⁷ Bir başka ifadeyle, Mağrib bölgesi hariç İslam dünyasında takip edilen kırâat tedrisatı, Nâfi' kırâatinin mezkûr iki rivâyeti ve her rivâyetin ana iki tarîkiyle sınırlı kalmıştır.

4. Mağrib'de Nâfi' Kırâatinin Tedrisatı ve On Tarîki (Aşere-i Nâfi'iyye)

Bilindiği gibi Endülüs'te kırâat telifi geleneği, İbn Mücâhid'in *Kitâbü's-Seb'a'sı* ekseninde teşekkül etmiş, burada yedili sistem ekolü ön planda olmuştur.⁷⁸ Buna mukabil Bağdat merkezli Meşrik'te on'lu sistem yaygınlık kazanmıştır.⁷⁹ Mağrib ve Kuzey Afrika'da ise her ne kadar yedili sistem devam etmiş olsa da kırâat tedrisatı ve telif hareketinin genellikle Nâfi' kırâati etrafında yoğunlaştığı söylenebilir. Faslı araştırmacı Hamîtû, bu bölge âlimleri tarafından Nâfi' kırâatiyle ilgili kaleme alınan yüzü aşkın eser ve manzumeden söz etmektedir.⁸⁰ Bu eserlerin bir kısmı Nâfi' kırâatinin meşhur iki râvîsiyle ilgili iken, diğer kısmı Nâfi'in yukarıda işaret ettiğimiz dört râvîsiyle ilgilidir. Telif hareketine paralel olmak üzere Nâfi' kırâatine yönelik icra edilen tedrisatta da aynı şekilde söz konusu iki program takip edilmektedir.

Bölgede meşhur iki râvînin (Verş ve Kâlûn) tedrisatına öncülük etmiş eserlerin başında Kayrevanlı kırâat âlimi Ali b. Abdülganî el-Husarî'nin (ö. 468/1076) *el-Kasîdetü'l-Husariyye fî kırâ'ati Nâfi'* adlı manzumesi ile bu eser

⁷⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/55; Bennâ, *el-İthâf*, 1/75-76.

⁷⁸ Yedili sistemin Endülüs'e girişi ve gelişmesi ile ilgili bk. Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kırâat İlmi* (Ankara: Otto, 2016), 65-88; Yaşar Akaslan, "Endülüs'ün Kırâat İlmindeki Yeri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/1 (2019), 112-116; Ahmet Gökdemir, "Hicrî İlk Beş Asırda Endülüs'te Kırâat İlminin Durumu", *Dicle İlahiyat Dergisi* 19/2 (2017), 164-169; Abdulhalim Başal, "İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) Müncidü'l-Mukriîn Adlı Eserinin Endülüs Kırâat Ekolü Açısından Kaynak Değeri", *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/1 (2022), 10-14.

⁷⁹ Kırâat-ı aşere (onlu sistem) ile ilgili ilk tasnifi ortaya koyan isim, Doğu İslam coğrafyası kırâat âlimlerinden İbn Mihrân en-Nisâbü'rî'dir (ö. 381/992). Ancak aşere programı İbnü'l-Cezerî ile sistemli hale gelmiş ve böylece Meşrik'te yaygınlık kazanmıştır. Bk. Maşalı, *Kırâat İlmi*, 82-83.

⁸⁰ Bk. Hamîtû, *Kırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 3/133-548.

üzerine yazılan on şerh yer alır.⁸¹ Yine Fas kırâat âlimlerinden Muhammed İbnü'l-Kassâb el-Fâsî'nin (ö. 690/1291) *Takrîru'l-menâfi' fi kırâ'ati Nâfi'* adlı eseri⁸² ile Ebü'l-Hasen İbn Berrî'nin (ö. 730/1330) *ed-Düreru'l-levâmi' fi asli makra'i'l-İmâm Nâfi'* isimli manzumesi ve bu nazm üzerine yazılan yermi sekiz şerh,⁸³ meşhur iki rivâyetin tedizatında takip edilen eserler arasında zikredilebilir. Burada dikkat çekmek istediğimiz husus, söz konusu eserlerin ve dolayısıyla bu programın Kâlûn rivâyetinin sadece Ebû Neşît, Verş rivâyetinin ise sadece Ezrak tarîklerini tazammun etmesidir.⁸⁴ Başka bir ifadeyle, bu manzumelere göre Nâfi' kırâatini okuyan bir kişi Nâfi'in meşhur iki râvîsinin meşhur birer tarîkine göre okumuş olacaktır. Diğer önemli husus da bu eserleri ortaya koyan Mağrib âlimlerinin kırâat senetlerinde sayıca en çok Endülüslü isimlere rastlanması ve bu senetlerin genellikle Ebû Amr ed-Dânî'ye dayanmış olmasıdır.⁸⁵

Nâfi' kırâatinin dört râvîsine göre eğitim veren programın temelini ve ana kaynağını, Dâni'nin *et-Ta'rîf fi'htilâfi'r-ruvât 'an Nâfi'* isimli eseri teşkil etmektedir. Eserde, Nâfi' kırâatinin dört râvîsi (Verş, Kâlûn, İsmâil b. Ca'fer ve İshak el-Müseyyebî) ve on tarîki arasındaki kırâat farklılıkları incelenmektedir.⁸⁶ İlk ikisinden üçer, diğerlerinden ikişer olmak üzere toplamda on tarîke yer verilmektedir. Bunlar;

1. Ebû Saîd Osmân b. Saîd el-Mısırî Verş (ö. 197/812) rivâyetinin tarîkleri: Ebü'l-Ezher Abdüssamed b. Abdirrahman el-Utekî (ö. 231/846), Ebû Yakûb Yûsuf b. Amr el-Ezrak (ö. 240/855) ve Ebû Bekr Muhammed b. Abdirrahîm el-İsfahânî (ö. 296/909).

⁸¹ Bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/487; Hamîtû, *Qırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 2/52, 75-82.

⁸² Bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/180; Sa'id A'râb, *el-Kurrâ' ve'l-Qırâ'ât fi'l-Mağrib* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyy, 1990), 31.

⁸³ Bk. Hamîtû, *Qırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 3/109, 174-224; A'râb, *el-Kurrâ' ve'l-Qırâ'ât fi'l-Mağrib*, 22.

⁸⁴ Bk. Hamîtû, *Qırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 2/49, 3/108, 164; Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-Dânî, *et-Ta'rîf fi'htilâfi'r-ruvât 'an Nâfi'*, thk. Muhammed es-Sehâbî (Rabat: Matba'atü Varrâkati'l-Fadîle, ts.), 9.

⁸⁵ Bk. Hamîtû, *Qırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 2/340, 3/118, 135; A'râb, *el-Kurrâ' ve'l-Qırâ'ât fi'l-Mağrib*, 25.

⁸⁶ Bk. Dâni, *et-Ta'rîf*, 24.

2. Îsâ b. Mînâ Kâlûn (ö. 220/835) rivâyetinin tarîkleri: Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yezîd el-Hulvânî (ö. 250/864), Ebû Neşît Muhammed b. Hârûn (ö. 258/872) ve Ebû İshâk İsmâil b. İshâk el-Kâdi⁸⁷ (ö. 282/895).

3. İsmâil b. Ca'fer el-Ensârî (ö. 180/797) rivâyetinin tarîkleri: Ebü'z-Za'râ Abdurrahmân b. Abdûs el-Bağdâdî⁸⁸ (ö. 280/893 civarında) ile Ebû Ca'fer Ahmed b. Ferah el-Müfessir⁸⁹ (ö. 303/916).

4. İshak b. Muhammed el-Müseyyebî (ö. 206/822) rivâyetinin tarîkleri: Ebû Ca'fer Muhammed b. Sa'dân b. el-Kûfî⁹⁰ (ö. 231/846) ile Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk el-Müseyyebî⁹¹ (ö. 236/851).

Dânî, yukarıda zikredilen dört râvî ve on tarîk sahibine ulaşan isnad zincirini *et-Ta'rîf* eserinin başında serdetmiştir. Söz konusu senetlere bakıldığında Dâni'nin bu tarîkleri Mısır'da bulunduğu süre içerisinde Ebü'l-Feth Fâris b. Ahmed el-Hîmsî⁹² (ö. 401/1011) ile Ebü'l-Hasen Tâhir b. Abdilmün'im b. Galbûn'den⁹³ (ö. 399/1009) okuduğu anlaşılmaktadır.⁹⁴ Endülüs'te yaygınlık kazanan ve buradan komşu İslam coğrafyalarına yayılan mevzubahis eğitim programı her ne kadar Endülüs damgasını taşımış olsa da isnadının ve temel kaynağının Mısır merkezli olduğu gözden uzak tutulmaması gereken bir husustur.

Dâni'nin *et-Ta'rîf* eseri ve söz konusu programın on tarîk tazammun etmesi sebebiyle bu program 'aşere-i Nâfi'iyye' ismiyle bilinmektedir. On tarîkin kırâat farklılıklarını ele alması ve bunları bir arada okuma imkanı vermesi nedeniyle 'cem'-i sağîr' veya 'aşr-i sağîr' de denilmektedir.⁹⁵ Kaynaklarda aşere-i Nâfi'iyye'nin Endülüs'ten Mağrib bölgesine intikal etmesi ve burada yayılmasında Endülüslü kırâat âlimi Ebü'l-Hasen Ali b.

⁸⁷ Bk. Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz*, thk. Abdurrahman el-Ma'lemî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1374), 1/625; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1/147.

⁸⁸ Bk. Zehabî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'î'l-kibâr*, 1/238; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1/337.

⁸⁹ Bk. Zehabî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'î'l-kibâr*, 1/238; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1/89.

⁹⁰ Bk. Zehabî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'î'l-kibâr*, 1/217; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2/127.

⁹¹ Bk. Zehabî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'î'l-kibâr*, 1/217; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2/88.

⁹² Bk. Zehabî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'î'l-kibâr*, 1/379; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2/7.

⁹³ Bk. Zehabî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'î'l-kibâr*, 1/369; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1/307.

⁹⁴ Dâni, *et-Ta'rîf*, 26-39.

⁹⁵ Bk. Hamîtü, *Kırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 3/23, 299.

Süleyman el-Kurtubî'nin⁹⁶ (ö. 730/1330) büyük rolü olduğu yönünde bilgiler yer almaktadır. Nitekim günümüz Mağrib kâriyelerinin aşere-i Nâfi'yye senet zincirleri bu zat aracılığıyla Dâni'ye isnat edilmektedir.⁹⁷ Bu arada Ebü'l-Hasen el-Kurtubî, Dâni'nin *et-Ta'rîf* adlı eserinde yer alan Verş ve Kâlûn'un toplamda altı tarîkini 149 beyitten oluşan *Nazmü't-Ta'rîf* veya diğer adıyla *Muhtasaru't-Ta'rîf* adlı eserinde nazm etmiştir.⁹⁸ Yine Ebü'l-Hasen el-Kurtubî'nin Fas'ta bulunduğu yıllarda ona talebelik eden Ebû Abdillâh Muhammed es-Saffâr⁹⁹ (ö. 761/1360), aşere-i Nâfi'yye'nin yayılması sürecinde öncü rol oynayanlar arasında yer almaktadır. Saffâr, *Tühfetü'l-elîf fi nazmi kitâbi't-Ta'rîf* isimli kasîdesinde, Dâni'nin *et-Ta'rîf* adlı eserinin tam muhtevasını 196 beyitte nazm etmiş ve böylece *Tühfetü'l-elîf, et-Ta'rîf* te yer alan bütün tarîkleri nazm eden ilk eser olmuştur. Medine kırâatinin on tarîki arasındaki kırâat farklılıklarının kolay ezberlenmesini sağlayan söz konusu manzume, bölge hafızları tarafından büyük ilgi görmüş, aşere-i Nâfi'yye eğitimi veren medreselerde ana kaynak kabul edilmiştir. Nitekim Mağribliler, Saffâr'ın mezkûr nazmını aşere-i Nâfi'yye eğitimindeki önemi bakımından yedili sistemdeki *et-Teysîr*'in manzum halini temsil eden *Hirzü'l-emânî* mesabesinde kabul etmişlerdir.¹⁰⁰ Saffâr, Şâtıbî'nin *Hirzü'l-emânî* adlı kasîdesinde yedi kırâat imamı ve bunların râvîleri için kullandığı (Ebced) remizlerine benzer bir yöntem izlemiştir. Saffâr'ın *Tühfetü'l-elîf* manzumesinde İmam Nâfi'in dört râvîsi ve on tarîki için kullandığı remizleri şematik olarak şöyle göstermek mümkündür:¹⁰¹

Remiz	Rivâyet	R.	Tarîk	R.	Tarîk	R.	Tarîk	R.
-------	---------	----	-------	----	-------	----	-------	----

⁹⁶ Bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1/481.

⁹⁷ Konuyla ilgili, hicrî XII. yüzyılın Fas reisülkurrâlarından Ebû Zeyd Abdurrahman b. İdris el-Mincere'nin (ö. 1179/1765) Dâni'ye ulaşan aşere-i Nâfi'yye senet zinciri örnek gösterilebilir. Bk. Hamîtü, *Qırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 4/384-387.

⁹⁸ Bk. Hamîtü, *Qırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 3/23, 43.

⁹⁹ Bk. Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Selvetü'l-enfâs fi men ukbire mine'l-'ulemâ' ve's-şulehâ' fi Fâs*, thk. Muhammed Hamza el-Kettânî (Fas: el-Mevsû'a el-Kettâniyye li'Târîhi Fas, ts.), 3/443.

¹⁰⁰ Bk. Hamîtü, *Qırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 3/353, 365.

¹⁰¹ Bk. Hamîtü, *Qırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 3/365; İsmâil eş-Şerkâvî, *Hidâyetü'l-Latîf ilâ çurûki Nâfi'î'l-aşere min kitâbi't-Ta'rîf* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 34.

ص	İsfahânî	ت	Utekî	ي	Ezrak	ج	Verş	جَبَّيْنِ
ق	el-Kâdî	ح	Hulvânî	م	Ebû Neşît	ب	Kâlûn	بِمَحِّ
		د	İbn Sa'dân	و	İbn İshâk	س	Müseyyebî	سَوِّدِ
		ز	Ebü'z-Za'râ	ف	İbn Ferah	ل	İsmâil	لَفْرِ

Saffâr'dan sonra Fas, Cezayir ve Tunus'ta aşere-i Nâfi'yye programının tedrisatına öncülük eden birçok âlim, Saffâr'ın kasîdesi minvalinde Dâni'nin *et-Ta'rîf* adlı eserini nazm ederek veya konuyla ilgili nazm edilen kasîdelere şerh yazarak devirlerinde bu ilmi ihya etmişlerdir. Nitekim Fas'ta Ebû Abdillâh Muhammed b. Gâzî el-Miknâsî'nin¹⁰² (ö. 919/1513) *Tefsîlü 'akdi'd-dürar fi't-turuki'l-aşr* ile Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed er-Rahmânî el-Merâkişî'nin¹⁰³ (ö. 1070/1660'den sonra) *tekmîlü'l-menâfi' fi't-turuki'l-aşri'l-merviyyeti 'an Nâfi'*; Cezayir'de Muhammed b. Ebî Cum'a el-Vehrânî'nin¹⁰⁴ (ö. 929/1523) *Metnü takrîbi'l-menâfi' fi't-turuki'l-aşriyyeti'l-merviyyeti 'an Nâfi'* ve Muhammed b. Ebi'l-Kâsım el-Büclîlî'nin¹⁰⁵ (ö. 1314/1898) *et-Tebşıra fi'l-kırâ'ati'l-aşere*; Tunus'ta Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hammûde es-Sennân et-Tûnisî'nin¹⁰⁶ (ö. 1243/1827) *ed-Dürretü'l-marđiyye fi't-turuki'l-aşriyye*¹⁰⁷ gibi eserler; Fas, Cezayir ve Tunus bölgelerinde aşere-i Nâfi'yye programının seyrine yön verip asırlarca devam etmesinde etkin rolü olan eserlerin

¹⁰² Bk. Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, 2/82; Muhammed b. Muhammed Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fi şabakâti'l-Mâlikiyye*, thk. Abdülmecid Hayyâlî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 1/398.

¹⁰³ Bk. Hamûtü, *Qırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 4/98.

¹⁰⁴ Bk. Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye*, 1/400.

¹⁰⁵ Bk. Muhammed b. Ebi'l-Kâsım el-Büclîlî, *et-Tebşıra fi'l-kırâ'ati'l-aşere*, thk. Hüseyin Va'lîlî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2013), 49-73.

¹⁰⁶ Bk. Ebü'l-Abbâs Ahmed İbn Ebi'd-Diyâf, *İthâfü ehli'z-zamân bi-aşbâri mülûki Tûnis ve 'ahdi'emân*, thk. Lecnetü Vizâreti's-Sekâfe (Beyrut: ed-Dâru'l-Arabiyyetü li'l-Kitâb, 1999), 7/148.

¹⁰⁷ Bk. Hamza Avvâd, "Qırâ'a fi mahtûti: ed-Dürretü'l-marđiyye fi't-turuki'l-aşriyye", *el-Mecelletü'l-Cezâiriyye li'l-Mahtûtât* 14/1 (2019), 55.

bazılarıdır.¹⁰⁸ Konuyla ilgili yazılan eserlerin ve nazm edilen kasidelerin müelliflerinin mensup oldukları şehirlere ve bu ilmî ürünlerin sayısına bakıldığında aşere-i Nâfî'yye programının Fas merkezli bir tarîk olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Fas, Cezayir ve Tunus bölgelerinde bu eğitimi icra eden kırâat âlimlerinin senet zincirlerinde yer alan isimler incelendiğinde, İbn Gâzî el-Miknâsî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. el-Kâdî¹⁰⁹ (ö. 1082/1671), Ebü'l-Alâ' İdrîs b. Muhammed el-Mincere'nin¹¹⁰ (ö. 1137/1725) ve Muhammed b. Abdisselâm el-Fâsî¹¹¹ (ö. 1214/1799) gibi Fas kırâat âlimleri üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.¹¹² Mezkûr programla ilgili Libya'daki eğitim ve telif hareketleri hakkında kayda değer bir bilgiye ulaşamadık.

Özetlemek gerekirse; hicrî V. asrın başlarında Mısır merkezli senetlerle Dâni öncülüğünde Endülüs'te sistematik bir biçimde yayılmaya başlayan aşere-i Nâfî'yye programı, hicrî VIII. asrın ilk çeyreğinden itibaren Endülüslü kırâat âlimi Ebü'l-Hasen el-Kurtubî vasıtasıyla Fas'a intikal etmiştir. Endülüs'te İslâm hâkimiyetinin sona ermesiyle birlikte Fas, bu programın merkezi haline gelip buradan Cezayir ve Tunus gibi bölgelere yayılmıştır.

Yukarıda mevzubahis on tarîki tazammun eden aşere-i Nâfî'yye programının aynı zamanda aşr-i sağîr ismiyle de bilindiğinin altını çizmiştik. Daha önce Seb'a eğitiminde Dâni'nin *et-Teysîr* ve/veya Şâtîbî'nin *Hirzü'l-emânî* eserlerinin takip edildiğine; kırâat-i aşere eğitiminde ise mezkûr eserlerin yanı sıra İbnü'l-Cezerî'nin, *Tahbîru't-Teysîr* ve *ed-Dürretü'l-mudîyye* eserlerinin takip edildiğine işaret etmiştik. Ne var ki söz konusu bu programa Meşrikîler tarafından aşere-i suğrâ ismi verilirken, Mağribîler tarafından aşr-i kebîr denilmektedir. Oysa ki Meşrikîlere göre aşr-i kebîr ismi, İbnü'l-

¹⁰⁸ Aşere-i Nâfî'yye hakkında telif edilen eserlerle ilgili geniş bilgi için bk. Dâni, *et-Ta'rif*, 9-11; Hamîtû, *Kırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 3/368-383, 4/84-120; Şerkâvî, *Hidâyetü'l-Latîf*, 37-38.

¹⁰⁹ Bk. Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, 2/296-297; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye*, 1/452.

¹¹⁰ Bk. Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, 2/364-365; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye*, 1/482.

¹¹¹ Bk. Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, 2/420-422; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye*, 1/536.

¹¹² Fas reisülkurrâlarından Mübârek el-Kerkûrî ile Muhammed eş-Şerîf es-Sehâbî, Tunus reisülkurrâlarından Fethî b. eş-Şerîf el-Ubeydî ve Cezayir reisülkurrâlarından Muhammed el-Büclîlî'nin senet zincirleri arasında yapılan karşılaştırma sonucunda bu kanaate varılmıştır. Bk. Hamîtû, *Kırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 4/384-387; Şerkâvî, *Hidâyetü'l-Latîf*, 62-63; Büclîlî, *et-Teşîra fi'l-kırâ'ati'l-aşere*, 100-102; Ravza Felâte, "el-Medresetü'l-Mağribiyye fi'l-kırâ'at", *Câmiatü'l-Minye Külliyyetü Dâri'l-Ulûm Mecelletü'l-Ulûmi'l-İslâmiyye*, (ts.), 607-609.

Cezerî'nin *en-Neşr*, *Tayyibetü'n-Neşr* ve *Takrîbü'n-Neşr* isimli eserleri ekseninde verilen eğitim için kullanılan bir kavramdır.¹¹³

Öte yandan aşere-i Nâfi'yye programının ihtiva ettiği tarîkler, seb'a, aşere ve aşere-i takrib programlarında takip edilen tarîklerle mukayese edildiğinde; Nâfi' kırâatinin seb'a ve aşere eğitiminde meşhûr iki râvînin meşhûr birer tarîki, aşere-i takrib'de meşhûr iki râvînin ikişer tarîki, aşere-i Nâfi'yye'de dört râvînin toplamda on tarîkini ihtiva ettiği görülmektedir. Bir başka deyişle Mağrib ve Kuzey Afrika bölgesi, mezkûr on tarîki mahafaza etmesi ve günümüze kadar senet zinciriyle devam ettirmesi bakımından diğer islam bölgelerinden temayüz etmiştir.

Hicrî XII. asrın başlarına kadar bölgede kırâat öğretiminde Nâfi'in meşhûr iki râvîsinin yanı sıra yedili sistem ile aşere-i Nâfi'yye esas alınmış, tedrisatta bu üç program takip edilmiştir. Zira söz konusu bu programlar, kırâat senetlerinin Endülüslü âlimlere dayanması ve Meşrikî senetlerin köşe taşını temsil eden İbnü'l-Cezerî'den bağımsız olması açısından önem arz etmektedir. Mağribî kaynaklarda hicrî XII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren kırâat-i aşere eğitiminin bölgeye girdiği yönünde bilgiler mevcuttur. Mağrib ve Kuzey Afrika'da dönemin reisülkurrâsı olan Ebü'l-Alâ' İdrîs b. Muhammed el-Mincere'nin Mısır'a yaptığı rihle sonucunda Ezher Camii şeyhülkurrâsı Muhammed b. Kâsım el-Bakarî'den¹¹⁴ (ö. 1111/1699) kırâat-i aşere tarîkini tahsil etmiş, memleketi Fas'a dönerek orada bu eğitimi yaymakta büyük rol oynamıştır.¹¹⁵ Böylece bölgede XII. asırdan bu yana kırâat-i seb'a, Endülüs (İbnü'l-Cezerî'den bağımsız) ile Mısır (İbnü'l-Cezerî merkezli) senetleriyle; yedili sistemi aşereye tamamlayan üç kırâat ise Mısır senetleriyle devam etmiştir.

Sonuç

Mağrib ve Kuzey Afrika bölgesi, hicrî I. asrın ilk yarısından itibaren fetih hareketlerine paralel olarak Kur'ân kırâatiyle tanışmıştır. Fethin hemen ardından Şam merkezli Emevî iktidarının gönderdiği âlimlerin genellikle

¹¹³ Bk. Şerkâvî, *Hidâyetü'l-Laţîf*, 34.

¹¹⁴ Bk. Muhammed Halil el-Murâdî, *Silkü'd-dürer fi a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer* (Bulak: al-Matbaatü'l-Mîriyye, 1301), 4/121-122.

¹¹⁵ Hamîtü, *Qırâ'atü'l-İmâm Nâfi'*, 4/375, 384.

Şamlılardan müteşekkil olması, hicrî II. asrın yarısına kadar İbn Âmir kırâatinin takip edildiği yönündeki ihtimalleri desteklemektedir. Hicrî II. asrın ikinci çeyreğinden itibaren bölge yönetimin Irak merkezli Abbâsilere geçmesiyle birlikte bölge insanların siyasi ve dinî alanlarda Irak'a doğru teveccüh etmeleri sonucunda Irak'ta hâkim olan Hamza kırâatinin bu topraklara intikal ettiğinden söz edilebilir. Hicrî III. asrın başından itibaren Mâlikî mezhebinin Mağrib'de yayılmasıyla beraber, bölgenin Nâfi' kırâatine geçtiğini söylemek mümkündür. Bu kırâat, bir müddet bölgeden Hicaz'a rihlede bulunup bizzat Nâfi'in kendisinden alan talebelerinin rivâyetleriyle okunmuştur.

İmâm Nâfi'in vefatının ardından bölgeden yapılan rihlelerin yeni merkezi, Verş'in memleketi Mısır olmuştur. Mısır'da mezkûr rivâyeti okuyan ilim ehlinin başında İbn Hayrûn ile İbn Vaddâh yer almaktadır. İbn Hayrûn, hicrî III. asrın ikinci yarısından itibaren Kayrevan merkezli bölgeye bu rivâyetin yayılması noktasında önemli rol oynarken, İbn Vaddâh'ın aynı yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren mezkûr rivâyetin Endülüs'e intikalinde büyük rolü olmuştur. Fas ve Cezayir'e Verş rivâyetinin girişi hakkında elimizde net bir bilgi olmasa da bu coğrafyanın Endülüs ile Mağrib-i Ednâ arasında bulunmasından hareketle söz konusu rivâyetin aynı dönemlerde yani hicrî III. asırda buraya intikal ettiğini söylemek mümkündür. Günümüzde ise Libya ile Tunus ülkelerinde Nâfi' kırâatinin Kâlûn rivâyeti okunurken, Fas ve Cezayir ülkelerinde Verş rivâyeti okunmaktadır.

Nâfi' Kırâati'nin Mağrib'e yayılması ve burada tercih edilmesi; Mağriblilerin Mâlikî mezhebini benimsemeleri başta olmak üzere Hicaz halkına yakın olan yaşam tarzları, Hicaz'a yapılan rihleler, İmâm Mâlik ile Nâfi' arasındaki ilişki, iki imamın ortak talebeleri, siyasi iktidarların desteği, Mağriblilerin Meşrikîlerden farklı olma arzuları gibi sebeplerle izah edilebilir.

Nâfi' kırâatini ele alan eserlerde genellikle onun meşhur iki râvisi olan Kâlûn ile Verş rivâyetlerine yer verildiği görülmektedir. Ancak Kâlûn ile Verş'in de içinde bulunduğu toplamda dört râvîyi ele alan muteber bazı kırâat kaynakları da söz konusudur. Bu râvîler; Verş, Kâlûn, İsmâil b. Ca'fer ve İshak el-Müseyyebî'dir. İslam dünyasında icra edilen kırâat tedrisatında seb'a, aşere ve takrîb programları takip edilmektedir. Mevzubahis üç eğitim

programında Nâfi' kırâatinin meşhur iki râvîsi dışında herhangi bir rivâyete yer verilmemiştir. Seb'a ve aşere-i suğrâ eğitiminde Kâlûn rivâyeti Ebû Neşît, Verş rivâyeti ise Ezrak tarikiyle aktarılmaktadır. Aşere-i kübrâ eğitiminde; Kâlûn rivâyeti Ebû Neşît ile Hulvânî, Verş rivâyeti ise Ezrak ile İsfahânî tarikleriyle aktarılmaktadır. Bir başka ifadeyle Mağrib bölgesi hariç İslam dünyasında takip edilen kırâat tedrisatı, Nâfi' kırâatinin mezkûr iki rivâyeti ve her rivâyetin ana iki tarikiyle sınırlı kalmıştır.

Mağrib ve Kuzey Afrika'da ise kırâat tedrisatı ve telif hareketi genellikle Nâfi' kırâati ekseninde yoğunlaşmıştır. Telif edilen eserlerin ve bu eserlere bağlı tedrisat programlarının bir kısmı Nâfi' kırâatinin meşhur iki râvîsiyle ilgili iken, diğer kısmı Nâfi'in dört râvîsiyle ilgilidir. İlk program Kâlûn rivâyetinin sadece Ebû Neşît, Verş rivâyetinin ise sadece Ezrak tariklerini ihtiva ederken, Nâfi' kırâatinin dört râvîsine göre eğitim veren programda Nâfi' kırâatinin dört râvîsi (Verş, Kâlûn, İsmâil b. Ca'fer ve İshak el-Müseyyebi) ve on tariki arasındaki kırâat farklılıkları okunmaktadır. İlk iki râvîden üçer, diğerlerinden ikişer olmak üzere toplamda on tarike yer verilmektedir. Temel kaynağını, Dâni'nin *et-Ta'rîf* isimli eseri teşkil eden bu program, on tarik tazammun etmesi sebebiyle 'aşere-i Nâfi'yye', 'cem'-i sağîr veya 'aşr-i sağîr' isimleriyle bilinmektedir. Hicrî V. asrın başlarında Dâni öncülüğünde Endülüs'te sistematik bir biçimde yayılmaya başlayan aşere-i Nâfi'yye programı, hicrî VIII. asrın ilk çeyreğinden itibaren Endülüslü kırâat âlimi Ebü'l-Hasen el-Kurtubî vasıtasıyla Fas'a intikal etmiş, Faslı talebesi Ebû Abdillâh es-Saffâr aracılığıyla burada yayılıp kökleşmiştir. Endülüs'te İslâm hâkimiyetinin sona ermesiyle birlikte, Fas bu programın merkez haline gelip buradan Cezayir ve Tunus gibi bölgelere yayılmıştır. Böylece Mağrib ve Kuzey Afrika bölgesi, Nâfi' kırâatinin on tarikini mahafaza etmesi ve günümüze kadar senet zinciriyle devam ettirmesi bakımından diğer İslâm bölgelerinden temayüz etmiştir.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Mahmûd. *el-Havâric fî bilâdi'l-Mağrib*. kasablanka: Dâru's-Sekâfe, 2. Basım, 1985.
- Adıgüzel, Adnan. "Mağrib ve Endülüs'ü Birleştiren Lider Yusuf b. Taşfîn". *İstem* 16/32 (2018), 231-257.

- Akaslan, Yaşar. "Endülüs'ün Kıraat İlmindeki Yeri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/1 (2019), 107-139.
- A'râb, Sa'id. *el-Ḳurrâ' ve'l-Ḳırâ'ât fi'l-Mağrib*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1990.
- Avvâd, Hamza. "Ḳırâ'a fî mahtûti: ed-Dürretü'l-marđiyye fi't-turuki'l-aşriyye". *el-Mecelletü'l-Cezâiriyye li'l-Mahtûtât* 14/1 (2019), 55-73.
- Bârî, Muhammed - Küreydiyye, Said. *el-Müslimûn fî ğarbi İfrîkiyâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Başal, Abdulhalim. *Endülüs Kıraat Ekolü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022.
- Başal, Abdulhalim. "İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) Müncidü'l-Mukriîn Adlı Eserinin Endülüs Kıraat Ekolü Açısından Kaynak Değeri". *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/1 (2022), 1-32.
- Bennâ, Ahmed b. Muhammed el-. *İthâfî fuzalâ'î'l-beşer bi'l-ḳırâ'âti'l-erba'ate aşer*. thk. Şa'bân M. İsmâîl. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1987.
- Büclîlî, Muhammed b. Ebi'l-Kâsım el-. *et-Tebşıra fi'l-ḳırâ'âti'l-aşere*. thk. Hüseyin Va'lîlî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2013.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-. *Câmi'u'l-beyân fi'l-ḳırâ'âti's-seb'*. thk. Muhammed el-Cezâirî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2005.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-. *et-Ta'rîf fi'htilâfi'r-ruvât'an Nâfi'*. thk. Muhammed es-Sehâbî. Rabat: Matba'atü Varrâkatî'l-Fadîle, ts.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-. *et-Teyşîr fi'l-ḳırâ'âti's-seb'*. thk. Halef Hammûd eş-Şağdelî. Hail: Dâru'l-Endelüs, 1. Basım, 2015.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabiyy, ts.
- Ebü'l-İzz el-Kalânîsî, Muhammed b. el-Hüseyin. *el-Kifâyetü'l-kübrâ fi'l-ḳırâ'âti'l-aşr*. thk. Cemâlüddîn Şeref. Tanta: Dâru's-Sahâbe, 1. Basım, 2003.
- Felâte, Ravza. "el-Medresetü'l-Mağribiyye fi'l-ḳırâ'ât". *Câmiatü'l-Minye Külliyyetü Dâri'l-Ulûm Mecelletü'l-Ulûmi'l-İslâmiyye*, 593-620.

- Fıkî, İsmâüddin el-. *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. Kahire: Mektebetü Nehdati'ş-Şark, 1984.
- Gökdemir, Ahmet. "Hicrî İlk Beş Asırda Endülüs'te Kıraat İlminin Durumu". *Dicle İlahiyat Dergisi* 19/2 (2017), 160-177.
- Hamîtû, Abdülhâdî. *Ḳırâ'atü'l-İmâm Nâfi' 'inde'l-mağâribe*. Fas: Fas DİB, 2003.
- Harîrî, Muhammed İsâ el-. *Târîhu'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Endelüs fi'l-'aşri'l-Merînî*. Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 2. Basım, 1987.
- Humeydî, Muhammed Fettûh el-. *Cezvetü'l-muktebis fi zikri vüülâti'l-Endelüs*. thk. Beşşâr Marûf. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyy, 2008.
- Hüzeli, Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Alî b. Cübâre el. *el-Kâmil fi'l-ḳırâ'ât*. thk. Cemâl eş-Şâyib. Müessesetü Semâ, 1. Basım, 2007.
- İbn Ebi'd-Diyâf, Ebü'l-Abbâs Ahmed. *İthâfü ehli'z-zamân bi-ahbâri mülûki Tûnis ve 'ahdi'l-emân*. thk. Lecnetü Vizâreti's-Sekâfe. Beyrut: ed-Dâru'l-Arabiyyetü li'l-Kitâb, 1999.
- İbn Galbûn, Ebü'l-Hasen Tâhir b. Abdilmün'im. *et-Tezkire fi'l-ḳırâ'âti's-şemân*. thk. Eymen Rüşdî Süveyd. 2 Cilt. Cidde: el-Cemâatü'l-Hayriyye, 1. Basım, 1991.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Muḳaddime*. thk. Abdullah ed-Dervîş. 2 Cilt. Şam: Dâru Ya'rub, 1. Basım, 2004.
- İbn Hazm, Alî b. Ahmed. *Resâ'ilü İbn Hazm*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye, 2. Basım, 1987.
- İbn İzârî, Ahmed b. Muhammed. *el-Beyânü'l-muğrib fi (ihtişâri) ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. thk. Beşşâr Marûf. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyy, 2013.
- İbn Mihrân, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *el-Ġâye fi'l-ḳırâ'âti'l-'aşr*. thk. Muhammed Gıyâs el-Canbâz. Riyad: Dâru'ş-Şevvâf, 1990.
- İbn Mücâhid, Ahmed b. Mûsâ. *Kitâbü's-Seb'a fi'l-ḳırâ'ât*. thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.

- İbn Sahnûn, Muhammed. *Âdâbü'l-mu'allimîn (ve'l-müte'allimîn)*. thk. Mahmud Abdülmevlâ. Cezayir: eş-Şeriketü'l-Vataniyye, 1981.
- İbn Süfyân, Muhammed b. Süfyân el-Kayrevânî. *el-Hâdî fi'l-kırâ'âti's-seb'*. thk. Hâlid Ebü'l-Cüd. Kahire: Dâru İbâdî'r-Rahmân, 1. Basım, 2011.
- İbn Şüreyh, Muhammed b. Şüreyh. *el-Kâfi fi'l-kırâ'âti's-seb'*. thk. Ahmed eş-Şâfiû. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- İbnü'l-Bâziş, Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali. *el-İknâ' fi'l-kırâ'âti's-seb'*. thk. Cemâlüddîn Şeref. Tanta: Dâru's-Sahâbe, 1. Basım, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ'. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed. *Ġâyetü'n-Nihâye fi tabakâti'l-kurrâ'*. thk. G. Bergstraesser. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2006.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik lima rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. thk. Muhammed b. Tâvît et-Tancî. 4 Cilt. Rabat: Fas Diyanet İşleri Bakanlığı, 1. Basım, 1965.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer el-. *Selvetü'l-enfâs fi men ukbire mine'l-'ulemâ' ve's-sulehâ' fi Fâs*. thk. Muhammed Hamza el-Kettânî. 3 Cilt. Fas: el-Mevsû'a el-Kettâniyye li'Târihi Fas, 1. Basım, ts.
- Mahlûf, Muhammed b. Muhammed. *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikiyye*. thk. Abdülmecid Hayyâlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.
- Mahmûd, Hasan Ahmed. *Ķıyâmü devleti'l-Murâbiûn*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1956.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-tîb min guşni'l-Endelüsi'r-rafi'b*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdir, 1968.
- Mâlikî, Ebû Ali Hasan b. Muhammed el-. *er-Ravza fi'l-kırâ'âti'l-ihdâ' aşere*. thk. Nebil Âl İsmâil. Riyad: İmam Muhammed b. Suud, Doktora Tezi, 1415.

- Mâriğnî, İbrâhîm b. Ahmed el-. *Delîlü'l-hayrân 'alâ mevridi'z-zam'ân fi fenneyi'r-resmi ve'z-zabt.* thk. Abdülaziz el-Anezî. Kuveyt: Kuveyt Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, 2011.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kiraat İlmi.* Ankara: Otto, 1. Basım, 2016.
- Muhammed Emin Efendi. *'Umdetü'l-hillân fi îzâhi zübdeti'l-'irfân.* İstanbul: Âsitâne Matbaası, 1287.
- Murâdî, Muhammed Halîl el-. *Silkü'd-dürer fi a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer.* Bulak: al-Matbaatü'l-Mîriyye, 1301.
- Özdemir, Mehmet. *Endülü's Müslümanları (Siyasi Tarih).* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Sallâbî, Ali Muhammed es-. *Devletü'l-Muvahhidîn.* Amman: Dâru'l-Beyârik, 1. Basım, 1998.
- Süveyd, Eymen Rüşdî. *es-Selâsilü'z-zehabiyye.* Cidde: Dâru Nûri'l-Mektebât, 1. Basım, 2007.
- Şehrezûrî, el-Mübârek b. el-Hasen eş-. *el-Mişbâhu'z-zâhir fi'l-kırâ'âti'l-'aşri'l-bevâhir,* ts.
- Selebî, Hind. *el-Kırâ'âti bi-İfrîkiyye.* ed-Dâru'l-Arabiyyetü li'l-Kitâb, 1983.
- Şerkâvî, İsmâîl eş-. *Hidâyetü'l-Laîf ilâ turuķi Nâfi'i'l-'aşere min kitâbi't-Ta'rîf.* Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, ts.
- Yiğit, İsmail. "Meşrikiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 29/377-378. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed ez-. *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr.* thk. Beşşâr Marûf. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1988.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed ez-. *Tezkiretü'l-huffâz.* thk. Abdurrahman el-Ma'lemî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1374.
- Muşhafü'l-Cemâhîriyye.* Libya: el-Hey'etü'l-'Âmme li'l-Evkâf, 2. Basım, 1980.